

सारमञ्जरी ।

श्रीजयकृष्ण तर्कालङ्कार भट्टाचार्य विरचिता ।

श्रीवैकुण्ठनाथ न्यायरत्न भट्टाचार्य विरचित
विवरण सहिता ।

श्रीविश्वेश्वर भट्टाचार्येण संशोधिता ।

तदाज्ञया

श्रीयुत जगन्नाथ प्रसाद वर्मणा

वाराणसी

धर्मामृत यन्त्रालये

सुद्रवित्वा प्रकाशिता ।

प्रथम संस्करणम् ।

प्रकाब्दाः । १८०९

मूल्य १७ ६५ आना

**Registered with the permission of Pandit
Baikuntta Nath Nyayaratna.**

श्रीगणेशायनमः ।

अथ सारमञ्जरी ।

—...*o*o*o*—

हेरम्बचरणद्वन्द्वं विघ्ननाशकरं परं ।

प्रणम्य जयकृष्णेन क्रियते सारमञ्जरी ॥ (१)

श्री गंगाधर तातपाद ममलं स्मृत्वा च नतुानिशं
श्री काशीतलवाहिनीषुमिलितां स्नात्वा मणे कर्णिकां
श्री वैकुण्ठसुकोविदैर्जलदलैः संपूज्य विश्वेश्वरं
श्री काशीश्वरपादपद्मयुगले न्यस्तं समस्तमुदा ॥ १ ॥
श्रीमन्नारायणं नतु काशीशं च सपुत्रकं ।

तनुते सारमञ्जरीः क्विर्दृतिः चान्तिगोपिता ॥ २ ॥

(१)—इह खलु संसारसन्तापशान्तये वाक्यमय
शास्त्रेषु वाक्यार्थं विवरणाय मगलमाचरति । हेर-
म्बेति, सारमञ्जरीति । सारः शब्दार्थस्तस्य मञ्जरी
अन्वयबोधः । तत्र शब्दोद्भिविधः प्रकृतिः प्रत्यय
भेदात् । प्रकृतिः प्रातिपदिकादिकं, प्रत्ययः सुप्ति-
मिलितामितितयेत्यादिः । कर्णिकामितिस्तुत्वेतिशेषः ।

तत्र .(२) प्रथमतः कालत्रयनिरूपणं ।
वर्त्तमानं ध्वंसं प्रतियोगित्वमतीतत्वं ।
वर्त्तमानं प्रागभाव प्रतियोगित्वं भविष्यत्वं
स्वावच्छिन्नं कालवृत्तित्वं वर्त्तमानत्वं ।
(३) अथ लकारादौ शक्तिनिरूपणं ।
तत्र लटो वर्त्तमानत्वं । विधिलिङो भवि-

डादयः । तिङां आख्यातसंज्ञा लङादि सञ्ज्ञा
एकवचनादिसंज्ञा । आख्यातत्वेन कृत्याद्यभि-
हिता, लट्त्वादिना वर्त्तमानं त्वाद्यभिहिता,
एकवचनादिना एकतृाद्यभिहिता, एतेन शक्तित्रयं
सिद्धं । नचानेक शक्ति स्त्रीकारे नानार्थत्वापत्ति-
रिति वाच्यं, नियतचित्तय विषयकबोधजनकत्वेन
विभिन्नधर्मावच्छिन्नतृेन च स्वतंत्र शक्तिस्त्रीकारा-
दतएव विवक्षावशादेकतृादिभानं साधुसंगतं
अन्यथाजनितान्वयस्य निराकाङ्क्षतृेन अर्थद्वय
बोधासंभव इति चिन्तनीयं ॥

(२)—तत्रेति । शब्दार्थेषु मध्ये ।

(३)—वर्त्तमानतृमिति । तिवादि प्रयोगः स्वपदा-
र्थः । जन्यानां कालोपाधितृमते स्वाश्रयतृं स्ववृत्तितृं

अथ विधिः संभावनाच्च विधिः कर्त्तव्य-
तो (४) पदेशः संभावना (५) कल्पन ।
लोटो भविष्यत्वा आशीः प्रेरणाच्च, आशीः
शुभचिन्तनं, प्रेरणं प्रवर्त्तनं । आशीर्लिङो-
भविष्यत्वा आशीश्च । लुट् लोटो भविष्यत्वं ।
तव्यानीययो भविष्यत्वं विधिश्च । लङ्लुङो
(६) रतीतत्वं । लिटो वक्तृपरीक्षत्वमती-
तत्वं च । लङोऽतीतत्वं क्रियातिक्रमश्च
कृतश्चिह्नैरुपस्थात् क्रियायाश्च निष्पत्तिः क्रिया
तिक्रमः । यङः क्रियासमभिव्याहारोति-

स्वाधवात् । तद्वनभ्युपगमे स्वावच्छिन्नेति प्रयोगा-
वच्छिन्नेत्यर्थः ।

(४)—कर्त्तव्यतेति । बलवदनिष्टाननुबन्धितुं विशिष्ट
इष्ट साधनतां ननु कृतिसाध्यता “ श्येनेनाभिचरण
यजेत ” इत्यादिना वेदानर्थक्यापत्तिः प्रवृत्तिसु
रागादिना ।

(५)—संभावनेति । संशय विषयताविशेषः सम्भा-
वना, स च औत्कट्यरूपः ।

(६)—लुङिति । मां समभिव्याहृत लुङो भविष्यत् ।

शयित्वं । सनो धात्वर्थविषयिणीच्छा समान
कर्तृकत्वेभिधानं । णिचो हेतुमान् (७)
प्रयोजकव्यापारः । ढचो (८) वर्त्तमानत्वं ।
श्रद्धशानयो वर्त्तमानत्वमेककर्तृत्वमेककाली-
नत्वं च । क्त क्तवतु प्रत्यययो रतीतत्वं । तुम्-
बुनोः (९) क्रियार्थाक्रिया एककर्तृकत्वं-
च, उद्दिश्यता सम्बन्धेन क्रियानिमित्तीभूत
क्रिया क्रियार्थाक्रिया । क्तिन् घञ् ल्युटां काल
सामान्यो भावश्च, भावी (१०) धातुर्थः ।
क्ताच् ल्यपो भाव आनन्तर्यं क्रियासमान
कर्तृकतुमपीतिसंक्षेपः ।—

अथ लकार स्थानीय - तिङ्गं आख्यात

(७)—हेतुमानिति । स च धातुर्थानुकूल व्यापार
इति यावत् ।

(८)—ढचइति । ढचो ऽपि एककर्तृत्वमेककाली-
नत्वं च ।

(९)—तुम्बुनेति । भविष्यतुमप्यर्थः ।

(१०)—भावेति । हित्तिरिति शेषः ।

‘पदवाच्यतु’ । सचाख्यात स्त्रिविधः (११)
कर्त्तृविहितः कर्मविहितो भावविहित-
श्चेति । तत्र कर्त्तृविहिता ख्यातस्य कृता-
वैव शक्तिः (१२) कृतितु रूप शक्यता
वच्छेदक साधवात् नकर्त्तरि, शक्यता-
वच्छेदक कृतेरनुगमात् (१३) नचा
ख्यातेन कर्त्तु रनभिधानेन चैत्रः पचती-
त्यत्र चैत्र पदानन्तरं तृतीयापत्तिः । लका-

११)—त्रिविध इति । अन्वयित्वावच्छेदक व्यापक
तत्तत्संख्याश्रय धर्मावान् विधप्रत्ययार्थः । अन्वयिता-
वच्छेदक निष्ठ व्याप्यत्वं च स्वाश्रयत्व स्वाश्रयवद-
न्यलोभय संबन्धेन, आश्रयत्व द्वय आश्रयवत्त्वं च,
स्व समानाधिकरण भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं
स्व सामानाधिकरणमेतदुभय सम्बन्धेन, सम्बन्ध
षट्कावच्छेदकत्वं च निरवच्छिन्नं ग्राह्यं नातः
सखण्ड धर्मावच्छिन्न भेदमादाय दोष इति ।

(१२)—कृतावैवशक्तिरिति । एवकारेणकर्त्ता व्यव-
च्छिद्यत इति ।

(१३)—शक्यतावच्छेदक कृतेरनुगमादिति ।

रेणानभिहितत्वा दितिवाच्यं, कर्त्तृगत
संख्याभिधानानभिधानाभ्यां द्वितीयादे-
र्व्यवस्थापितत्वात् (१४) । एवं व्यापारेऽपि
नशक्तिः कृत्यादिसाधारण यावद्वापारानु-
गतैक धर्माभावात् । अथात्र कर्त्तृविहिता
ख्यातस्य (१५) कृतौ वक्तृमानत्वादौ एक-
त्वादौ च शक्तिः सिद्धा । तत्र शाब्दबोधे
कृतावेव वक्तृमानत्वादिकं, (१६) एकत्वा-
दिकंच कर्त्तृव्यं प्रतीयते । एक पदोपात्त

यद्यपि कृतित्वेन शक्यतावच्छेदकानुगमे नाशं
दोषः । तथापि कृतित्वस्यानन्तकृतेश्च नानावच्छेद
कत्व कल्पना रूप गौरवेण दूषितमितिभावः ।

(१४)—व्यवस्थापितत्वादिति । आख्यातेन कर्म
गत संख्या नाभिधान एव द्वितीयादेर्व्यवस्थापि
तत्वादिति ।

(१५)—आख्यातस्येति । आख्यातत्वादिनेतिशेषः ।
एवमग्रेपि ।

(१६)—कृतावेवेति, वक्तृमानत्वादिकमिति । कृति
नाशादिक्षणे ऽपि धात्वर्थीभूत विकृत्यनुकूल

पदार्थयोर्नविशेषण विशेष्य भावेना न्वयबो-
ध इति व्युत्पत्ते रस्त्रीकारादननुभवाच्च ।

अथ कर्मविहिताख्यातस्य फले शक्तिर्न-
कर्मणि । फलन्तु धातुर्यतावच्छेदक । अत-
एव धातोः फलावच्छिन्न व्यापार बोधकतु
नैव सकर्मकतु । तदबोधकतु चाकर्मकतु
सितिबोधः । कर्माख्यातस्य फले वर्त्तमान
तुादावेकतुादौ च शक्तिः । शाब्दबोधेतु
वर्त्तमानतु फले एकतुादिकं च फलाश्रये
कर्मस्थेव प्रतीयते । तेन तण्डुलः पच्यत
इत्यत्र तण्डुल पदोत्तरं नद्वितीया कर्मगत
संख्याभिधानेन द्वितीयाया बाधिततुात् ।
अथ भाव विहिताख्यातस्य धात्वर्थ एव
शक्तिः अत्र संख्यानन्वितैव तत्र प्रथमान्त

क्रियायाः सत्त्वात्तद्धानीं पचतीति प्रयोग वारणाय
कृतौ वर्त्तमानत्वादेरन्वयः स्वीकृतः । सविषयक
पदार्थाभिधायि जानातीत्यादौ ज्ञानाद्यनुकूल
व्यापारस्य कर्त्तृत्व रूपत्वे मनोजानातीत्याद्यपि
स्यात् अत आश्रयत्वं कर्त्तृत्वं । घटो नश्यतीत्यादौ

पदाभावात् । आख्यातेन यत्र संख्योक्ता,
तत्र प्रथमान्त पदोपस्थाप्य पदार्थान्वित-
त्वेन क्लृप्तत्वात् । एकवचनान्तु प्रयोग
साधुत्वार्थं मेवेति भावः ।—

अथाख्यातस्य विशेषार्थं कथनं । सविषयक
पदार्थां (१७) मिधायि धातूत्तर कर्त्तुं
विहिताख्यातस्या अयत्वे लक्षणा यथा
करोति, वेष्टि, यजते, जानाति, इच्छती-
त्यादयः । एवमचेतने रथोगच्छतीत्यत्र
व्यापाराश्रयत्वे लक्षणा । नश्यतीत्यत्र प्रति-
योगित्वेलक्षणा । अतएव नश्यति (१८)
नञ्चति नष्टत्वादौ वक्तुमानत्वादिकं प्रति-
योगित्व एवान्वयेति ॥

यथाश्रयत्वं कर्त्तृत्वं, तदा कपलादौ नाशाश्रये ऽति
व्याप्तं घटादावव्याप्तं चातः प्रतियोगित्वं ।

(१७)—सविषयक पदार्थेति । ज्ञानेच्छाद्वेषकृती
नां सविषयकत्वमिति ।

(१८)—नश्यतीति । आख्यातार्थं प्रतियोगित्वादेव
नश्यतीत्यचातीत नाश प्रतियोगिनि घटे ऽतिप्रसंग

अथ शब्दबोध प्रकारः कथ्यते । (१६)

यथा तण्डुलं पचतीत्यत्र, तण्डुलपदेन

भिया वक्तृमानतवस्य धात्वर्थे ऽन्वयो नक्ततः, एवं
नष्ट इत्यत्र वक्तृमान ध्वंस प्रतियोगित्वस्य बाध
भिया धात्वर्थे ऽन्वयो नक्ततः नञ्यतीत्यत्र एक
पदार्थापरपदार्थयोर्विशेष्यविशेषणभावेनान्वय
इति नियमस्य नित्यतां स्वीकारे किं बीजमिति चेन्न
आख्याताद्यैकालान्वयस्यैकविधत्वात् लाभायेति ।

(१६)—शब्दबोध प्रकारः कथ्यते इति । प्राञ्चस्तु
त्यजि गमि प्रभृतीनां स्यन्दात्मक व्यापार एवार्थः
द्वितीया कर्माख्यातयोः फलमर्थः जन्यजनकभावस्य
विनैव पदार्थत्वं सम्बन्धमर्यादया भानं । नचैवं
ग्रामं त्यजति गच्छतीत्यनयोः स्यज्यते गम्यते वा
ग्राम इत्यनयोश्चरविलक्षण बोधजनकत्वप्रसंग
इति वाच्यं, संयोगत्वादिना फलविशेषान्वयबोधे
धातुविशेषजन्यया व्यापारोपस्थितरेव हेतुत्वेन
वैलक्षण्यात् । एवञ्च त्रैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यत्र गमि-
श्रमभिव्याहृतग्रामपदोत्तरद्वितीयया संयोगत्वेन

तच्छुल पदार्थो पस्थितिः । द्वितीयया क-

सयोगोपस्थितिस्तत्र प्रकृत्यर्थं ग्रामादेराधेयत्वं
संसर्गः गम धातुना सन्दोपस्थितिस्तत्र द्वितीयाथ
फलस्य जनकत्वं संसर्गः आख्यातेन कृत्युपस्थिति
स्तत्र अतत्त्वर्थस्यन्दस्य अनुकूलत्वं संसर्गः आख्याता
र्थं कृत्यैत्र यदार्थादावाश्रयत्वं संसर्गस्तथाच
ग्रामवृत्ति संयोगजनक स्यन्दानुकूल कृत्याश्रयश्चैत्र
इतिबोधः । एवं चैत्रे ग्रामं त्यजतीत्यादौ त्यजिसम-
भिव्याहृत द्वितीयया विभागत्वेन विभागीपस्थि-
तिः शेषं पूर्ववत् । तथाच ग्रामवृत्ति विभागजन-
कस्यन्दानुकूल कृत्याश्रयश्चैत्र इतिबोधः एवं चैत्रेण
ग्रम्यते ग्राम इत्यादौ गमिसमभिव्याहृत कर्माख्या-
तेन संयोगत्वेन संयोगोपस्थितिः चैत्रपदोत्तर तृती-
यया कृत्युपस्थितिः, तत्रप्रकृत्यर्थं चैत्रस्याधेयत्वं स-
सर्गस्तथाच चैत्रवृत्ति कृतिजन्य स्यन्दजन्य संयोगवान्
ग्राम इति बोधः । एव चैत्रेण त्यज्यते ग्राम इत्यादौ
त्यजिसमभिव्याहृत कर्माख्या तेन विभागत्वेन
विभागोपस्थित्या चैत्रेय कृति जन्य विभागवान्
ग्राम इतिबोधः । ग्रामंगच्छतीति वत् ग्रामं स्यन्दति

अन्तारूप फलोपस्थितिः वृत्तित्वं संसर्गस्तीन

इत्यादयो न प्रयोगाः द्वितीयादेर्गम्याद्युपस्थापिते
 स्रन्दादावेव फलान्वयबोधकत्वेन स्रन्दाद्युपस्थापिते
 स्रन्दे द्वितीयादेः फलान्वयबोधजनने निराकाङ्क्ष-
 त्वात्, नच समभि व्याहाररूपाया आकाङ्क्षाया अवि-
 शेष इतिवाच्यं, द्वितीयादेर्गम्यादिसमभिव्याहारस्यैव
 फलबलेनान्वयबोधौपयिकत्वोपगमेन स्रन्दादि सम-
 भिव्याहारस्या काङ्क्षत्वाभावात्, अन्वयबोधौपयिक
 समभिव्याहारस्यैव तथात्वादतएव गम्यादेरिव स्रन्दा-
 देर्न सकर्मकत्वव्यवहारः फलान्वित व्यापारबोधक
 धातुत्वस्यैवस कर्मकत्व व्यवहार नियामकत्वात् ।
 एवं तत्तद्वात्वर्थान्वित फलवत्त्वं तत्तद्वातु कर्मत्व
 नातो गम्यादेः पूर्वस्मिन् त्यजेत्तत्तरस्मिन् स्रन्दे शोभ-
 यस्मिन् देशे कर्मत्व प्रसंगः । नच तथापि कर्मप्रत्यया
 समभिव्याहृत त्यजति गच्छति त्यागी गमनमित्या-
 दितो ऽविलक्षण बोधापत्तिरिति वाच्यं । तत्र त्यजि
 गमि प्रभृतेस्तत्तत् फलावच्छिन्नव्यापारे ऽनादि
 तात्पर्यं कल्पनादित्याहुः । नव्यासुसंयोगादिरूप
 फलविशेषावच्छिन्न स्रन्दो गम्याद्यर्थः । तत्तद्वात्वर्थं

तण्डुलवृत्ति कर्मत्वमित्यवान्तर बोधः ।

तावच्छेदक फलशालित्वं तत्तद्भात्वर्थं कर्मत्वं नातो
गम्यादिकर्मत्वस्य पूर्वदेशादौ प्रसंगः, नवास्पन्दः
सकर्मकत्वं तत् फलस्य भात्वर्थता नवच्छेदकत्वात् ।
एवंच चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ वृत्तित्वं द्वितीयार्थः,
नच वृत्तित्वस्य द्वितीयार्थत्वे कर्मणि द्वितीयेत्यनु
शासन विरोधः । तस्य कर्मणि फलनिष्ठाधेयत्वा-
न्वयिनि प्रकृति तात्पर्ये तदुत्तरं द्वितीयेतर्थाकत्वात्
अत्र प्रकृत्यर्थं ग्रामादे निरूपितत्वं संसर्गः संयोगा-
वच्छिन्न स्पन्दो गमिरर्थः तदेकदेश संयोग रूप
फले द्वितीयार्थं वृत्तित्वस्याश्रित्वं संसर्गं स्तथाच
ग्राम निरूपित - वृत्तित्वाश्रय संयोगावच्छिन्न
स्पन्दानुकूल कृत्याश्रय चैत्र इति बोधः । चैत्रेण
ग्रामो गम्यत इत्यादौ जन्यत्व संसर्गेण तादृश
भात्वर्थान्वयि संयोगादिरूप फलमाख्याताय
स्तथाच चैत्र वृत्ति कृति जन्यो यः संयोगावच्छिन्न
स्पन्दस्तज्जन्य संयोगवान् ग्राम इति बोध इत्याहुः ।
खण्डशक्ति वादिनस्तु फले व्यापारे च धातोः खण्डशः
शक्तिद्वयं विशिष्टलाभो ऽन्वयबलात् कर्माख्यात

समभिव्याहारस्थले जनकत्व संसर्गेण फलविशेषित
व्यापारवोधः । कर्मखात्रात् समभिव्याहारस्थले
जन्यता सम्वन्धेन व्यापारविशेषित फलस्य वोधः ।
चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ फलान्वितमाधेयत्वं द्वि-
तीयार्थः संसर्गस्तु नव्यमतवत् । तथाच ग्राम निरु-
पित वृत्तित्वाग्रय सयोगजनक सन्दानुकूल कृति-
माद्यैत्र इतिवोधः । ग्रामो गम्यते चैत्रेणेत्यादौ
आग्रयत्व कर्मखात्रात्तार्थः तत्रव्यापारान्वित फलस्य
निरूपितत्वं संसर्गं स्तथाच चैत्र वृत्ति कृतिजन्य स्य-
न्दजन्य संयोग निरूपिताग्रयतावान् ग्राम इतिवोधः ।
नातः फलस्य द्विधा भानमित्याहुः । अथ नव्यमते
कर्मखात्रातस्थले व्युत्पत्ति वैधिकात् फलव्यापारयो
विशेष्यविशेषणता वैपरीत्येनान्वयः । अतो न फलस्य
द्विधा भानमिति चेन्न यादृश विशेष्य विशेषणभावा
पन्नयोः पदशक्यता तादृश विशेष्यविशेषणभावेनान्वय
इति नियमात् । कर्मखात्रात् स्थले नवग्रानां धातोः
खण्डशक्ति सुपागम्य द्विधाभानवारणेतु खण्डशक्ति-
रेव सम्यक् किं विशिष्टशक्त्या । इतरधिकं शाब्द-
वोधप्रकारे तदुपयुक्तमुक्तं ॥

यच्चधातुना पाको (२०) पस्थितिः । तत्रा-
नुकूलता संसर्गेण तादृश कर्मत्वान्वयः । तेन
तण्डुल वृत्ति कर्मतानुकूल पाक इति बोधः ।
तत आख्यातेन कृत्यपस्थितिः तत्रानुकूलता
संसर्गेण तादृश पाकान्वयः । तेन तण्डुल
वृत्ति कर्मतानुकूल पाकानुकूल (२१)
कृतिरिति बोधः ततश्चैत्र पदेन चैत्रोपस्थितिः
तत्राश्रयत्व संसर्गेण तादृशकृतेरन्वयः । तेन
तण्डुलवृत्ति कर्मतानुकूल पाकानुकूल
कृत्याश्रयश्चैत्र इति महावाक्यार्थबोधः ।

वाक्यार्थ एव तात्पर्यार्थः । वक्ता शाब्दीय
तात्पर्यार्थ रूप वाक्यार्थमवगत्य (२२)
पश्चात् शब्दः प्रयुज्यते । सर्वत्र प्रथमान्त

(२०)—पाक इति । विकृत्यनुकूल व्रापारः ।

सचाधःसन्तापनजन्य तण्डुलनिष्ठ क्रियारूप इति ।

(२१)—पाकानुकूल इति । अत्रानुकूलत्वं प्रयोजक
त्वं नतु जनकत्वं । तेन आख्याताय कृतौ तण्डुल
निष्ठ धात्वर्थस्या सामानाधिकरण्येपि नक्षति ।

(२२)—अवगत्येति । व्यवर्थः प्रयोज्यत्वं

प्रदोपस्थाप्य-पदार्थस्यैवं शब्दबोधे मुख-
विशेष्यत्वं (१२३) । प्रथमा विभक्तिसु साधु-
त्वार्था । एवं चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ
चैत्रपदेन चैत्रोपस्थितिः तृतीयया कृत्युप-
स्थितिः वृत्तित्वं संसर्गस्तेन चैत्रवृत्ति
कृतिरिति बोधः । ततः पचधातुना पाको-
पस्थितिः, जन्यतासंसर्गः तेन चैत्रवृत्ति
कृतिजन्यः पाक इतिबोधः । ततः कर्म-
ख्यातेन फलोपस्थितिः जन्यत्वं संसर्गस्तेन
तादृश पाकजन्य फलमिति बोधः । तण्डुल
पदेन तण्डुलपदार्थोपस्थितिः तत्राश्रयत्वं
संसर्गेण तादृश फलान्वयस्तेन चैत्रवृत्ति
कृतिजन्य पाकजन्य फलशाली तण्डुल इति
महावाक्यार्थबोधः । चैत्रनिष्ठ कृतेस्तृतीयो
पस्थाप्यत्वादिति । एवं घटमानयति चैत्र
इत्यत्र घटपदेन घटोपस्थितिः द्वितीयया
कर्मत्वोपस्थितिः वृत्तित्वं संसर्गस्तेन

(२३)—मुख्यविशेष्यत्वमिति । अत्र मुख्यत्वं प्रकार
तानात्मकत्वं ।

घटवृत्ति कर्मत्व मितिबोधः ततः आद्यपूर्व
नीधातुना आनयनी (२४) पस्थितिः
अनुकूलता संसर्गस्तेन घटवृत्ति कर्मत्व
कूल मानयनमिति बोधः । ततः आद्य
न कृत्युपस्थिति रनुकूलतासंसर्गेण ता
नयनस्यकृतावन्वयस्तेन तादृशानयनानुकूल
कृतिरितिबोधः स्तत्रैव पदेन चैत्रे २१
स्थितिस्तत्राश्रयत्व संसर्गेण तादृशकृतेरन्व
यस्तेन घटवृत्ति कर्मत्वानुकूलानयनानुकूल
कृतिमाश्रय इति महावाक्यार्थबोधः । एवं
करोतीत्यत्र कथातुना कृत्युपस्थितिः
आख्यातेन लक्षणया चाश्रयत्वोपस्थिति
स्तत्राश्रयत्व संसर्गेण कृत्याश्रयत्वाश्रय
इति शाब्दबोधः । एवं द्वेष्टि यजते जानाति

(२४)—आनयनेति । समीपदेश संयोगानुकूल
व्यापारानुकूल व्यापारः । यस्तु अभिमत देशवृत्ति
संयोगानुकूल व्यापारानुकूल व्यापार आनयन-
मिति । तत्र दूरदेश नयनतात्पर्येऽपि तादृश
प्रयोगापत्तेः ।

दृष्टतीत्यादौ बोध्यम् । एवं रथोगच्छ-
 तीत्यत्र गमधानुना उत्तरदेश संयोगानुकूल
 व्यापारोपस्थितिः । आख्यातेन लक्षणया
 आश्रयत्वोपस्थितिस्तदुपरि आश्रयत्वं सं-
 सर्गस्तेन उत्तरदेश संयोगानुकूल व्यापा-
 राश्रयत्वाश्रयो रथ इति बोधः । त्यजतीत्यत्र
 त्यजधातुना पूर्वदेश विभागानुकूल क्रियो-
 पस्थितिः । आख्यातेन शक्ता कृत्युपस्थिति
 स्तत्रानुकूलता संसर्गेण तादृशक्रियान्वयः
 तत आश्रयत्वं संसर्ग स्तेन पूर्वदेश विभा-
 गानुकूल क्रियानुकूल कृत्याश्रय इति बोधः ।
 एवं पततीत्यत्र पतधातुना धः संयोगानु-
 कूल क्रियोपस्थितिः आख्यातेन कृत्युप-
 स्थितिः आश्रयत्वं संसर्गस्तेनाधः संयोगा-
 नुकूल क्रियानुकूल कृत्याश्रय इति । एवं
 नश्यतीत्यत्र नशधातुना नाशोपस्थितिः
 आख्यातेन लक्षणया प्रतियोगित्वोपस्थि-
 तिः आश्रयत्वं संसर्गस्तेन नाशप्रतियोगि-
 त्वाश्रयो घट इति बोधः एवं विद्यत इत्यत्र
 विदधातुना सत्वोपस्थितिः आख्यातेन

लक्षणयाचाश्रयत्वोपस्थितिः आश्रयत्वं
संसर्गस्तेन सत्वाश्रयत्वाश्रय इतिबोधः ।
एवंनिद्रातीत्यादौ निपूर्वं द्राधातुना मेध्या
मनः संयोगोपस्थितिः आख्यातेन कृत्यु-
पस्थितिः आश्रयत्वं संसर्गस्तेन मेध्या
मनः संयोगानुकूल कृत्याश्रय इतिधीः ।
एवं चैत्रो मैत्रं तण्डुलं पाचयती (२५)
त्यादौ मैत्रपदोत्तर द्वितीयया हृत्तित्वं

(२५)—चैत्रो मैत्रं तण्डुलं पाचयतीति । वस्तुतो-
यत्रानुकूलव्यापारो णिजर्थस्तत्र यद्वातूत्तरं कर्त्तृ-
विहिताख्यातेन यादृशं कर्त्तृत्वं बोध्यते स्यन्त
तद्वातुसमभिव्याहृत कर्मप्रतय्येन तादृशं कर्त्तृत्वं
बोध्यते । तथाच चैत्रो मैत्रं तण्डुलं पाचयतीत्यादौ
तण्डुलकर्मताक् मैत्रकर्त्तृक् पाकानुकूल व्यापार
कर्त्ता चैत्र इतिबोधः । एवं चैत्रेण मैत्रस्तण्डुलं
पाचयतीत्यादौ चैत्रकर्त्तृक् व्यापारजन्यो यस्तण्डुल-
कर्मताक् पाक स्तदनुकूल कृत्याश्रयो मैत्र इति
बोधः । नच यक्समभिव्याहृताख्यातीपस्थाप्य
कर्त्तृत्वस्यान्वयबोधापंगमे पच्यते चैत्र इत्यादितोऽपि

तण्डुलपदोत्तर द्वितीयया फलं णिजन्त
 पचधातुना पाकानुकूल व्यापारोऽर्थः
 आख्यातेन तदनुकूल व्यापारोवाध्यः तदु-
 परि आश्रयत्वं संसर्गस्तेन तण्डुलवृत्ति
 कर्मत्वानुकूल पाकानुकूल मैत्रवृत्ति व्या-
 पारानुकूल व्यापारवाञ्छैत्र इतिबोधः ।
 एवं यदा चैत्रो मैत्रेण तण्डुलं पाचयतीति
 प्रयोगस्तत्रापि पूर्ववदन्वयबोधः । मैत्रस्यस्व
 व्यापारापेक्षया कर्तृत्वं चैत्रव्यापारापेक्षया
 कर्मत्वञ्च, अतो द्वितीया तृतीययो वैक-
 ल्यिकत्वमिति बोध्यः । एवं चैत्रेण मैत्रस्त-
 ण्डुलं पाचयत इत्यत्र चैत्रवृत्ति र्योव्यापारस्त
 ज्ञेयो यस्तण्डुलवृत्ति कर्मत्वानुकूल पाका-
 नुकूल व्यापारस्तदाश्रयो मैत्र इतिबोधः ।
 वृत्तित्वं संसर्गः । तृतीयया व्यापारो
 बोध्यते । पाचिधातुना पाकानुकूल व्यापा-

पाककर्ता चैत्र इत्यन्वयबोधप्रसंग इतिवाच्यं, एतन्तो
 त्तर यक्समभिव्याहृतस्यैवाख्यातस्य कर्तृत्वान्वय
 बोध नियामकत्वादिति ।

रा बोध्यते कर्मसाख्यातेनाश्रयत्वं द्वितीयया
 कर्मत्वं च बोध्यते एवं पिपठिषतीत्यत्र पठ
 धातुना पाठोपस्थितिः (२६)। सन्प्रत्ययेने-
 च्छोपस्थितिः (२७) विषयता संसर्गः ।
 आख्यातेन लक्षणया आश्रयत्वोपस्थिति
 स्तदुपरि पुनराश्रयत्वं संसर्गस्तेन पाठ
 विषयके (२८) च्छाश्रयत्वाश्रय इति धीः ।
 एवं देवदत्तेन शास्त्रं पिपठिष्यत इत्यत्र
 देवदत्तवृत्ति इच्छाविषय पाठजन्य फल-
 शाली शास्त्रमिति बोधः ।

अथ कर्तृविहित कृतप्रत्ययस्य (२९) कृत्या-
 श्रये शक्तिः तेन अन्नस्य पक्वत्वञ्च षष्ठ्याः

(२६)—पाठोपस्थितिर्दिति । पाठस्तदनुब्रूज
 कण्ठाद्यभिघातादिः ।

(२७)—इच्छोपस्थितिर्दिति । सामानाधिकर-
 ण्येत्यादिः ।

(२८)—पाठ विषयकेति । पाठ समानाधिकर-
 णेति शेषः । एवमग्रेऽपि ।

(२९)—कर्तृविहित कृतप्रत्ययस्येति । कर्तृ-

कर्मत्व' द्वितीया प्रतिकूपत्वात् पञ्चधातुना
पाकः- तृचाकृत्याश्रयो बोध्यते । अमेदः
संसर्गस्तेन अन्नकर्मक पाकानुकूल कृत्या-
श्रयाभिक्रयै च इतिशाब्दधीः । एवं अन्नस्य
पाचक इत्यत्रापि पुन प्रत्ययेन कृत्याश्रयो
बोध्यते ।

अथ-भावकर्मविहित कृतप्रत्ययस्य भाव-
कर्मणी शक्ये तेन चैत्रेण पक्षमन्नमित्यत्र
चैत्रपदोत्तर तृतीयया कृत्युपस्थितिः,
वृत्तित्वं संसर्गः, पञ्चधातुना पाकोपस्थि-
तिः, जन्यत्वं संसर्गः, निष्ठया फलशालि-
त्वोपस्थितिः, अमेदः संसर्गस्तेन चैत्रवृत्ति
कृतिजन्य पाकजन्य फलशाल्यभिन्न मन्न-
मित्यर्थः । भावस्थलेतु चैत्रेणपक्षमित्यत्र
चैत्रवृत्ति कृतिजन्यः पाक इतिधीः । भाव
कृद् घञादीनां प्रयोगसाधुतामात्रं द्वि-

विहित कृतप्रत्ययस्य कृतिवाचकत्वे नामार्थयोर्भेद
सम्बन्धेनान्वयस्याश्रुत्पन्नतया कृतप्रत्ययान्तार्थस्य
च नामार्थतया चैत्रः पक्षेत्यादावन्वयबोधासम्भव

चनादिकन्तु क्विहितो भावो द्रव्यवत्
प्रकाशते इति न्यायोदिति । एधानाहन्तु
व्रजतीत्यत्र, एधपदेन काष्ठोपस्थितिः द्वि-
तीयया कर्मत्वोपस्थितिः । आहपूर्व
ह्रधातुना आहरणोपस्थितिः । तुम्यत्ययेन
उद्देश्यत्वोपस्थितिः व्रजधातुना गमनोप-
स्थितिः आख्यातेन कृत्युपस्थितिः
आश्रयत्वं संसर्गं स्तेन एधवृत्ति कर्मतानु-
कूल आहरणोद्देश्यक व्रजनानुकूल कृत्या-
श्रय इतिशब्दधीः ॥

अथ द्विकर्मक विचारः ।

अजां ग्रामं नयती (३०) त्यत्र अजावृत्ति

इत्यत आह कृत्याश्रय इति । तथाच कृतित्वविशिष्टे
शक्यतावच्छेदक गौरवं फलमुखत्वेन न दोषायेति-
भावः ।

(३०)—अजां ग्रामं नयतीति । नीधातुना संयोगा-
नुकूल व्यापारानुकूल व्यापारोपस्थितिः तेन ग्राम-
वृत्ति संयोगानुकूल अजावृत्ति क्रियानुकूल व्यापा-
रानुकूल कृतिमानित्यन्वयवोधः ।

कर्मानुक्तं या ग्रामविषयिणी प्राप्तिस्त-
दनुकूल कृत्यान्वय इति बोधः । एवं नीयते
ग्राम (३१) मजा पथिकेन इत्यत्र पथिक-
निष्ठ कृतिजन्या या ग्रामविषयिणी प्राप्ति-
स्तज्जन्य फलशालिन्येति शाब्दधीः । एवं

(३१)—नीयते ग्राममिति । संयोगावच्छिन्न क्रिया
रूप फलं कर्माख्यातार्थं स्तत्र धात्वर्थस्य संयोगा-
वच्छिन्न क्रियानुकूल व्यापारस्य जन्यतासम्बन्धे
नान्वयः । तस्य चाश्रयत्व सम्बन्धेन अजारूप- प्रधान
कर्माख्यान्ययः ग्रामादिवृत्तित्वस्यान्वयस्तु संयोग एव ।
एवं च पथिकनिष्ठ कृतिजन्य ग्रामनिष्ठ संयोगा-
वच्छिन्न क्रियानुकूल व्यापारस्तज्जन्या या संयोगानु-
कूल क्रिया तद्वती अजेत्यन्वय बोधः । फल व्यापार-
योः पृथक् शक्तिमते चाश्रयत्व मात्मनेपदार्थः संयोगा
वच्छिन्न क्रियारूपो धात्वर्थः व्यापाररूपापर धात्वर्थं
विशेष्य तथा आश्रयत्वविशेषणतया चान्वेति तदेक-
देश संयोग एव ग्रामवृत्तित्वान्वयः । तथाच पथि-
कीय कृतिजन्य ग्रामवृत्ति संयोगानुकूल क्रियाश्रय-
त्ववती अजेतिबोधः ।

गां (३२) दोग्धि पयो गोपालक इत्यत्र-
 गोसम्बन्धि-पयोवृत्ति कर्मतानुकूल दोह-
 नानुकूल कृतिमानित्यन्वयधीः । एवं दुह्य-
 ते गौः क्षीरं, (३३) गोपालकेन इत्यत्र
 गोपालकनिष्ठ कृतिजन्यक्षीरविषयक दोह-
 ननिमित्तं गौरित्यन्वयः । एवं प्रकृतेः कर्मा-
 ख्यातेनाप्रधानं कर्मणा गवादे बोधजनना-

(३२)—गामिति । विभागावच्छिन्न क्षरणानुकूल
 व्यापारो दुह्यर्थः । तथाच गोवृत्ति विभागानुकूल
 पयोवृत्ति क्षरणानुकूल व्यापारकर्त्ता गोप इतिबोधः ।
 केचित्तु यत्र क्षरणानुकूल व्यापारमात्रं धात्वर्थः क्षर-
 णान्वयि विभागश्च विभक्त्यर्थं स्तत्रापादानत्व बोधि-
 कापञ्चमी एतेन कदाचित् गां दोग्धि कदाचित् गो-
 भ्यो दोग्धि इत्यत्र नानियम इत्याहुः ।

(३३)—दुह्यते गौः क्षीरमिति । क्षरणजन्यविभागः
 कर्माख्यातार्थः । तेन विभागावच्छिन्न क्षीरनिष्ठ
 क्षरणानुकूल व्यापारजन्य क्षरणजन्य विभागाश्रयो
 गौरितिबोधः । खण्डशक्तिमते तु स्वयमुह्यं ।

द्वितीयकथित कर्मोत्पत्तौ (३४) । कर्मत्वा-
तिदेशस्य द्वितीयाभावात्, नतु साक्षात्
कर्मत्वम् । एवं चैवस्य पाकोऽद्भुतः, समुद्रस्य
बन्धो वानरैरित्यादौ चैवनिष्ठ कृतिजन्यः
प्राकः । एवं वानरीय कृतिजन्य समुद्र
विषयक बन्धनमद्भुतमिति बोधः । क्वचित्
षष्ठ्या स्मृतीया प्रतिनिधित्वात् कृतिरर्थः
क्वचित् द्वितीया प्रतिनिधित्वात् कर्मत्व-
मर्थः एवं अधीती व्याकरणे पठिती तन्त्रे
इत्यादौ व्याकरण मधीतवान् तन्त्रं पठित-
वानित्याद्यन्वयधीः । तस्यैव विषयस्य
कर्मणीत्यनेन समस्या द्वितीया प्रतिनिधि-
त्वात् । एव " चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्त-
योर्हन्ति कुक्षरं । केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि
पुष्कलको हतः " ॥ इत्यादौ निमित्तात्

(३४)—अकथितकर्म इति । गवादिनिष्ठं धात्वर्थ-
तावच्छेदक फलशालित्वादन्वदेव कर्मत्वं बोधयति
अकथितचेतिसूत्रेणापादानत्वादिभिन्न धातुप्रति-
पाद्यान्वयिषमभावच्छेदक स्यापि कर्मसंज्ञा विधानात्

कर्मसंयोगे इति निमित्तसप्तमी, निमित्ता-
दुद्देश्यात्तद्वाचकपदादित्यर्थः । तथाच नि-
मित्तकर्मणो रवयवावयवित्वसम्बन्धश्चेत्तदा
निमित्तवाचका पदात् सप्तमी, तेन चर्मो-
द्देश्यक यत् द्वीपिकर्मकः 'हननं' तदनुकूल
कृतिमानित्यन्वयः, एवमन्यत्रापि बोध्यं ।
मुष्कलको गन्धमृगः, सीम्नि अण्डकोषे,
सति सप्तम्याः सामानाधिकरण्यमर्थः ।
क्वचित् कालिकं क्वचिद्वैशिकं च । यथा
गोषु दुह्यमानाम्बागतः, दुग्धास्त्रागत
इत्यादौ समानकालीनत्वं भाषते । तेन
गोविषयकवर्त्तमानदोहनसमानकालीन
वर्त्तमानगमनानुकूलकृतिमान्, एवं गो
विषयकातीतदोहनसमानकालीनातीत

इत्याह अकथितमिति । नच गवादिनिष्ठकर्मत्वस्य
विभागरूपस्य धात्वर्थतावच्छेदकत्वान्नाकथितत्वे-
त्यस्य विषय इतिवाच्यं धात्वर्थतावच्छेदकत्वस्य
धातुवृत्तिग्रहविशेषांशे (शक्वांशे) साक्षात् प्रका-
शत्वरूपत्वादिति ।

गमनानुकूल कृतिमानित्यन्वयः । दैशिकं
 यथा द्रव्यं गुणकर्मभेदस्य सति सत्त्वादि-
 त्यादौ, सत्त्वानिष्ठं गुणकर्मणोर्भेदं समान
 देशत्वं भाषते । तेन गुणकर्म प्रतियोगिको
 यो भेदस्तस्य समान देशासत्तेति (३५)
 बोधः । द्रव्ये भेदसत्त्वयोर्दैशिक सामाना-
 धिकरण्यादिति । पितृव्यघाती पुत्रो जनि-
 ता, एवं “गतो वनं श्वो भवितेति रामः ”
 इत्यादौ पितृव्यं हतवानित्यर्थे पितृव्य-
 घाती, जनिष्यतीत्यर्थे जनितेति । कथं
 भविष्यदुत्पत्तिक पुत्रे पितृव्यकर्मकातीत
 हननकर्तृत्वं सम्बन्धोऽसम्भवात् । एव-
 मन्यत्राप्यसम्भव इति, “धातुसम्बन्धे प्रत्य-
 याः ” सूत्रकरणं, तस्यायमर्थः धात्वर्थस्या-
 वश्यकसम्बन्धे तद्भात्वर्थं समभिव्याहृत
 क्रियान्तरभिन्नकालीनप्रत्ययाः साधवः

(३५)—समानदेशासत्तेति । सामानाधिकरण्य
 सत्तेत्यर्थः, देशपदं दैशिक सामानाधिकरण्य
 बोधाय ।

स्युः । बोधेतु यथोचित कालमादायैव
विषयी भवति । तेन भविष्यदुत्पत्तिक पुत्रे
यद्यवश्यं पित्रव्यकर्मक हननं भाषते
तदेवायं प्रयोगः साधुः । तेनातीतकाल-
विहित प्रत्ययेनावश्यकत्वं भाषते तेन भवि-
ष्यदुत्पत्तिक पुत्रोऽवश्यं पित्रव्यं हनिष्य-
तीतिबोधः । एवं परदिनोत्पत्तिं प्रति,
योगी रामोऽवश्यं वनं गमिष्यतीति बोधः ॥

अथ कारक विचारः ।

तत्र क्रियानिमित्तत्वं कारकत्वमिति (३६)
वैयाकरणाः । तत्र मैत्रस्य तण्डुलं पचती-

(३६)—कारकत्वमिति । क्रिया धात्वर्थस्तन्नि-
मित्तत्वं तत्प्रयोजकत्वं, तच्च साक्षात् परम्परया
साधारणं । ग्रामं गच्छतीत्यादौ संयोगावच्छिन्न
क्रिया गमेरर्थस्तत्र विशेषणीभूत संयोगांशे निमि-
त्तत्वेन ग्रामस्य कर्मत्वं, नचैवं संयोगनिमित्तत्वं
क्रियाया अप्यस्तीति तस्यापि कारकत्वाप्रतिरिति
वाच्यं, क्रियान्यत्वे सतीति विशेषणात् । ब्राह्म-

त्यादौ सम्बन्धिनि मैत्रे कारकत्वापत्तिः ।
 सम्प्रदानादेरनुमति प्रकाशन द्वारेव (३७)
 तद्वत्तुल सम्प्रदान द्वारापि पाक निमित्त-
 त्वात् । विभक्तार्थं द्वारा क्रियान्वयित्वं (३८)
 कारकत्वमिति नैयायिकाः । अतएव
 नामार्थं धात्वर्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयस्या
 व्युत्पन्नत्वात् । तद्वहारीभूत विभक्तार्थोप-

णाय गां ददातीत्यत्र सम्प्रदानादेरनुमति प्रकाशन
 द्वारा क्रिया प्रयोजकत्वमिति तत्र लक्षण समन्वयः ।

(३७)—अनुमति प्रकाशनद्वारेति । अनुमति-
 रिच्छा तत् प्रकाशनं तद्वत्ताज्ञापनं, ब्राह्मणाय गां
 ददातीत्यत्र तुभ्यमहं ददामीत्याद्युक्ती ब्राह्मणो
 ददस्व इत्युक्ती तेन शब्देन सम्प्रदानं स्वीच्छामनुमाय
 त्यागामकेच्छावान् भवतीत्यनुमति प्रकाशनस्य
 त्यागनिमित्तता ।

(३८)—क्रियान्वयित्वमिति । धान्येन धनवा-
 नित्यादौ अमेदरूप विभक्तार्थं द्वारा नामार्थान्वयिनी
 धान्या देवार्थाय क्रियेति । नैयायिक लक्षणं मुख्य
 भाक्त साधारणं ।

स्थिते स्वान्तत्वं कल्पम् । विभक्तिंस्तु क्वचित्
सुपात्मिका, क्वचित् तिङ्मात्मिकाचं इति-
शेषः । स्तोकं पचतीत्यादौ क्रियाविशेषण-
तिप्रसंगवारणाय विभक्त्यर्थद्वारेति (३६) ।
तत्रहि द्वितीया साधुत्वार्था । सम्बन्धिनः
क्रियानिमित्तत्वेऽपि न क्रियान्वयित्वं अतो
नातिव्याप्तिः । “ गुरु विप्र तपस्वि दुर्गता-
नां प्रतिकुर्वीत (४०) भिषक् स्वमेषजै ”
रित्यादौ तु नामाध्याहारः कर्त्तव्योऽतो-
नातिव्याप्तिः ॥

अथ कर्त्तृलक्षणं ।

क्रियानुकूल कतिमत्त्वं कर्त्तृत्वं । यत्तार्थक

(३६)—विभक्त्यर्थद्वारेति । विशेषण विभक्ति-
निर्णयकत्वमतेनैव । विशेषणविभक्तिरभेदार्थकत्व
मते तु अभेदातिरिक्तत्वं विभक्त्यर्थे विशेषणं देय
मिति ।

(४०)—प्रतिकुर्वीतेति । रोगनाशानुकूल व्यापा-
रः प्रतीकारः ।

हजन्त कधातु बुधत्पन्नत्वात् । अतोऽन्यत्रा
चेतनादौ कर्त्तृत्वं भाक्तमिति ॥

अथ क्रियालक्षणं ।

धातोरर्थः क्रिया, साच द्विधा, क्वचित्
कर्त्तृस्था, क्वचित् कर्मस्था । तत्र गमि
पति प्रभृतीनां कर्त्तृस्थैवक्रिया, तस्याः
पञ्चविध कर्मस्थतमरूपत्वात् । पचि भिदि
प्रभृतीनां कर्मस्थैव, क्वचिदधःसन्नायनादि
रूपत्वात् क्वचिदवयव विभाग रूपत्वादि-
ति सञ्क्षेपः ॥

अथ कर्मलक्षणं ।

परसमवेत (४१) क्रियाजन्य फलशालित्वं
कर्मतु । परसमवेतो यो धात्वर्थस्तल्लन्य
यत् फल, तद्वत्त्वमित्यर्थः । परसमवेतेति
विशेषणात् ग्रामं गच्छतीत्यादौ संयोग
रूप फलशालितुं पि कर्त्तरि नातिव्याप्तिः ।

(४१)—ग्रामं गच्छतीतिवत् स्वगच्छतीति प्रयोग
वारणाव परसमवेतेति । नन्वत्र परत्वं किं प्रक-
त्यर्थं प्रतियोगिक भेदवत्त्वं, प्रकृत्यर्थावच्छेदका-

वच्छिन्न प्रतियोगिताक् भेदवत्त्वं, उत तत्तद्व्यक्ति-
 त्वावच्छिन्न प्रतियोगिताक् भेदवत्त्वं वा । नाद्यः,
 ग्रामं गच्छतीतिवत् स्वं गच्छतीति प्रयोगापत्तेः,
 स्वस्मिन्नपि द्वित्वावच्छिन्न भेदसत्त्वात् । नद्वितीयः,
 विहगो द्रव्यं गच्छतीति वाक्यस्यायोग्यत्वापत्तेः,
 द्रव्यत्वावच्छिन्न प्रतियोगिताक् भेदसमानाधि-
 करण क्रियायाः अप्रसिद्धत्वात् । नान्तरः, तद्व्यक्ति-
 त्वाद्यनुपस्थितौ शाब्दबोधानुपपत्तेरिति चेत्, प्रक-
 त्यर्थनिष्ठ भेदप्रतियोगित्वमेव परतत्वं, समवेतत्वञ्च
 तादृश परत्वनिरूपित समवाय सम्बन्धावच्छिन्ना
 वच्छेदकत्वं, तथाच ग्रामं गच्छतीत्यत्र द्वितीयार्थः
 संयोगी भेदश्च, भेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं
 सम्बन्धेन संयोगस्य जनकता सम्बन्धेन क्रियाया-
 मन्वयः आधीयता सम्बन्धेन भेदे संयोगे च ग्रामा-
 देरन्वयः, एवञ्च ग्रामविशिष्टो योभेदः प्रति-
 योगितावच्छेदकतासम्बन्धेन तद्विशिष्टत्वे सति
 ग्रामविशिष्टोऽयः संयोगस्तद्विशिष्टा या क्रिया तद-
 नुकूल कृतिमानिति शाब्दधीः । व्युत्पत्तिवैचित्र्येण
 योग्यताबलतो लभ्यत इति न कोपि दोष इति ।

अतएव (४२) फलावच्छिन्न व्यापारवो-
 धकतृधातोः सकर्मकतृ व्यवहारः । गच्छ-
 तीत्यादौतृत्तरदेश संयोग फलिका क्रिया
 गमनं धातुर्थः । गां ददातीत्यत्र स्वस्वत्व
 ध्वसपूर्वक परस्वत्वेऽत् पत्यवच्छिन्न त्यागी
 दानं धातुर्थः । तज्जन्यं फलं स्वस्वत्व ध्वंस
 पूर्वक परकीय स्वतृ तच्छालित्वात् गोः
 कर्मतृ । तण्डुलं पचतीत्यादावधः सन्ता-
 पनजन्य विकृतिः फलं तच्छालित्वात्तण्डु-
 लादेः कर्मतृ । अतएव यत्र क्रिया कर्तृ
 गता तत्र मुख्यं, यत्र कर्मगता तत्र गौणं ।
 एवं ओदनं पचतीत्यादावोदनपदेन
 तण्डुले लक्षणा, विकृति फलयोगात् ।

(४२)—अतएवेति, फलावच्छिन्नेति । क्रिया-
 जन्य फलशालिनः कर्मत्वादेव । आश्रयानवच्छिन्न
 त्वं फलस्य विशेषणं देयं, तेन वक्रौ घृतं जुहोती-
 त्यत्र अग्निसंयोगावच्छिन्न क्रियाशुक्ल व्यापारस्य
 दुधात्वर्थतया धात्वर्थतावच्छेदकीभूत संयोगरूप
 फलवत्त्वेऽपि नाग्नेः कर्मत्वापत्तिः, तन्निष्ठ संयोग-

तच्च कर्म त्रिविधं, प्राप्यं, निर्वर्त्तयं, विकार्यं
चेति। यत्र कर्मणो धातुर्थजन्य फलवत्त्वं तत्
प्राप्यं । यथा गच्छति पश्यति हन्तीत्या-
दयः । यत्र तु साध्यतुने विषयतुरूप
कर्मतु तन्निर्वर्त्तयं, यथा घटङ्करोतीत्या-

स्याश्रयानवच्छिन्नावच्छेदकत्व विरहादिति । नच
धातुजन्योपस्थित मुख्यविशेषांशे साक्षात् प्रकारत्वं
कर्मत्वं नतुविशेषणांशे इति नैष दोष इतिवाच्यं ।
अजां ग्रामं नयतीत्यादौ संयोगावच्छिन्न क्रियानु-
कूल व्यापारादिरूपे धात्वर्थे संयोगादेः साक्षात्
प्रकारतुभावेन तदाश्रयस्य ग्रामादेः कर्मतुानुप-
पत्त्या नीवहादेर्द्विकर्मकतु व्याघातादिति ।
ननु अग्नी घृतं जुहोतीति वाक्यस्यायोग्यत्वापत्तिः,
धात्वर्थतावच्छेदकीभूत अग्निवृत्ति संयोगधर्मिक
सप्तम्यन्तार्थ अग्निवृत्तित्व बाधने उद्देश्यतावच्छे-
दक विधेययोरैक्येन शब्दबोधानुपगमादितिचेन्न ।
उद्देश्यांशे आधेयता सम्बन्धेनैवाग्नेरवच्छेदकतु
सप्तम्यर्थ आधेयत्वस्य विधेयतया भानात् उद्देश्यता-
वच्छेदक विधेययोरैक्यानवकाशात् । वस्तुतस्तथा

दयः । एवं घटङ्करीतीत्यादौ सर्वत्र घटादि
पदे मृत्पिण्डादौ लक्षणा साक्षात् कृत्यादि
विषयानुरोधात् । एवं इच्छति द्वेष्टि
यजती (४३) त्यादीनां । यत्रतु प्रकृत्यु-
च्छेद जनित रूपान्तरवत्त्वं तद्विकार्यं ।
यथा काष्ठं भस्म करोति, दुग्धं दधि
करोति, तण्डुलानोदनं पचति, सुवर्णं
कुण्डलं करोतीत्यादयः । अत्र भस्मादेः
कर्म्मतुं न काष्ठादेः भस्मादिषु काष्ठादि
सम्बन्धमिन्धतु बोधनाय भस्मादि पद
समनियत विभक्तिमतुं काष्ठादेः तथाच
काष्ठसम्बन्धमभिन्न भस्म विषयक कृत्याश्रय

योग्यतुऽपि नक्षतिः वृत्तपन्नानां तादृश प्रयोग-
स्थाप्रामोणिकत्वात् किन्तु संस्कृतेवङ्गौ लुहय्यदि-
त्यादावेव, तत्रच विधेयांशेऽधिक्रावगाहनाद्वास्ते-
वानुपपत्तिः घृतादेश्चाश्रयानवच्छिन्न धातुर्यतावच्छे-
दक क्रियारूप फलाश्रयत्वात्- कर्म्मतुोपपत्तिरिति ।

(४३)—यजतीति । यागस्य इच्छायांपर्यवसा-
नात् ।

इतिशाब्दधीः एवमन्यत्रापि बोध्यं । किन्तु
अजां ग्रामं नयतीत्यादिवन्न द्विकर्मकतुं,
अत्र भिन्नं बोधात् । यथा अजावृत्ति कर्म-
तानुकूला या ग्रामविषयिणी प्राप्तिस्तदनु-
कूल कृतिमानित्यन्वयधीः । एतं गां देग्धि
पयो गोप इत्यादि बोधे गोसम्बन्धित्वं
पयोनिष्ठं ज्ञेयं । अजाग्रामं नीयते पान्येने
त्यादौ पान्यवृत्ति कृतिजन्या या ग्रामविष-
यिणी प्राप्तिस्तज्जन्य फलशालिन्यजेत्यन्वय-
धीः । एवं दुह्यते गौः पयो गोपालकेनेत्या-
दौ गोपालकवृत्ति कृतिजन्य-दोहनजनित
फलशालिपयो निमित्तं गौरिति शाब्दधीः ।
एवं त्रिविध कर्मकारक मध्ये प्राप्यं कर्म
मुख्यं (४४) निर्वर्त्यं विकार्यं च गौण
(४५) मिति सन्क्षेपः ॥

(४४)—मुख्यमिति । अस्य कारकत्वात्तादृश-
फलाश्रयत्वाच्चेति भावः ।

(४५)—गौणमिति । घटं करोतीतयादौ कृजः

अथ करण लक्षणं ।

तत्र "साधकतम करणमिति" सूत्रं । साध-
कतमञ्च कारकान्तरासंज्ञकतत्वे सति फल-
हेतुत्वं । कारकान्तर व्यापार मनुव्याद्य
फलहेतुत्वं । फलञ्च धातुष्वृतावच्छेदकं
परशुना, छिनत्ति (४६) वृक्षमित्यादौ
तृतीयायाः करणत्वं मर्थः । एव मनसा
पाटलिपुत्रं नगरं गच्छतीति । अथ धनेन
कुलं विधया यश्च इत्यादौ तृतीयाया हेतु
त्वमर्थः, क्रियान्वयितृभावात् । एवं धूमा-
वह्निः, कृतकतृादनित्यः, इत्यादौ पञ्चम्य-
र्थो हेतुता, धूमपदे धूमज्ञाने, वह्निपदे च
वह्निज्ञाने लक्षणा । कृतकतृात् कार्यतृा
दित्यर्थः ॥

फलावच्छिन्न व्यापार बोधकत्वाभावात् घटादे-
स्तादृश फलानामयत्वाच्चेति भावः ।

(४६)—छिनत्तीति । आरम्भक संयोग नाशक
विभागावच्छिन्न व्यापारश्चेदनमिति ।

अथ सम्प्रदान लक्षणं ।

“कर्मणायमभिप्रैति (४७) ससम्प्रदान-
मिति” सूत्रं । अस्यार्थः करणीभूत कर्मजन्य
फलभागित्वेनो (४८) हे श्यतु सम्प्रदा-
नतृमित्यर्थः । दाधाताः स्वस्वत्वं ध्वंस
पूर्वक परस्वत्वीत्पत्यवच्छिन्न त्यागः । अथ-
वा उद्देश्यगत स्वामित्वं सम्पादकत्यागो-
ऽर्थः । तेन विप्राय गां ददातीत्यत्र विप्रो-
द्देश्यकं यत् गोवृत्तिं स्वत्वं गोनिरूपित
स्वामित्वं वा, तज्जनको यस्त्यागस्तदनुकूल
कृतिमानित्यन्वयधीः । नारदाय रोचते
कलहइत्यत्र चतुर्थ्याः सम्बन्धित्वमर्थः । तत्र
सूत्रं “रुचर्थानाम्प्रीयमाण” इति । तथा-
च नारदसम्बन्धिनी वा रुचिस्तद्विषयः

(४७) कर्मणायमभिप्रैतीति । कर्मणेति दा-
कर्मणेत्यर्थः, अभिप्रैतीति स्वत्वभागित्वेनोद्देश्यं
करोतीत्यर्थः ।

(४८)—फलभागित्वेनेति । फलं स्वत्वं, उद्देश्य-
त्वं दातुरिच्छाविषयत्वं स स्वत्वं ध्वंसपूर्वकमिति ।

कलह इति शब्दधीः । नृपाय स्नाघते
वन्दीतत्र, चतुर्थ्याः विषयत्वमर्थः । तत्र
सूत्रं “स्नाघङ्गुहस्थाग्रपां ग्रीप्स्यमान” इति
ग्रीप्स्यमानात्मज्ञापनेच्छा विषयीभूतः ।
तथाच नृपविषयकात्मज्ञापनेच्छावत् वन्दी-
कथनाश्रय इतिधीः । एवं विप्राय शतं
धारयते शूद्रइतत्र, चतुर्थ्यर्थो सम्बन्धित्वं
“धारेरुत्तमर्थ” इति सूत्रं । तथाच विप्रस-
म्बन्धि शत सङ्ख्याविशिष्टद्रव्यकर्मक ऋण-
ग्रहणाश्रयः शूद्र इति बोधः । देवदत्ताय
क्रुध्यतीतत्र, चतुर्थ्याः कर्मत्वमर्थस्तत्र
“क्रुधद्रुहेर्थासूयार्थानां यम्प्रतिकोप” इति
सूत्रं । तथाच देवदत्त कर्मक क्रोधाश्रय
इतिबोधः । क्रोधस्य परविषयकासूयाजनक
व्यापारः । असूया द्वेषः । पुण्याय स्पृह-
यतीतत्र, चतुर्थ्या ईप्सितकर्मत्वमर्थः ।
तत्र “स्पृहेरीप्सित” इति सूत्रं । तथाच
पुष्पविषयक स्पृहाश्रय इतिबोधः ॥

अथापादान लक्षणं । (४८)

“ ध्रुवमपायेऽपादानमिति ” सूत्रं ।

अपाये विभागजनकीभूत क्रियायां यत्

(४८)—अपादान लक्षणमिति । वृक्षादिभजते पत्रमित्यादौ विभागावधित्वमपादानत्वं, अवधित्वावधिमत्त्वे स्वरूप सम्बन्धविशेषौ । तथाच वृक्षावधिक विभागाश्रयः पत्रमिति बोधः । यदिच वृक्षात् सन्दते इत्यादयो न प्रयोगास्तदा परकीय क्रियेतच्च सकर्मक धात्वर्थो विवक्षणीयः ।

तदपादानं त्रिविधं । यथा—

“ निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयं तथा ।

अपेक्षित क्रियञ्चेति त्रिधापादानमुच्यते ॥ ”

इति वाक्यपदीयात् । यत्र साक्षाद्भातुना गतिरुच्यते तन्निर्दिष्टविषयं । यथा वृक्षात् पत्रं पतति । यत्र धात्वन्तरार्थाङ्गं स्वार्थं धातुराह तदुपात्तविषयं । यथा बलाहकाद्विद्योतते विद्युद्वित्यत्र, निःसरणाङ्गे विद्योतने द्युतिर्वर्तते । द्युतिश्च लक्षणया निःसरणपूर्वक विद्योतनबोधकः, तथाच बलाहकावधिक निःसरणोत्तर काञ्चीन विद्योतन कर्त्री

ध्रुवं क्रियारहितं कारकं तदपादानं भव-
तीत्यर्थः । परकीय (५०) क्रियाजन्य वि-
भागाश्रयत्वं अपादानत्वमिति नैया-
यिक लक्षण । तदपादानं द्विविध, चलम-
चलञ्चेति । यथा वृक्षात् पत्रं पततीत्यत्र,
वृक्षरूपमपादानमचलं । धावतो ऽश्वात्
पतितो ऽश्ववार इत्यत्राश्वरूपापादानं
चल । अत्र पञ्चम्या अपादानत्वमर्थः अपा-
दानत्वमवधित्वं । तेन वृक्षावधिकाधः
संयोगानुकूला या क्रिया तद्वत् पत्रमिति
शाब्दधीः । एवं अश्वावधिकाधः संयोगा-
नुकूला या क्रिया तद्वानश्ववारइति ।

विद्युदिति बोधः । यत्र क्रियाध्याहारोऽपेक्षित-
स्त्वेत्यर्थः । यथा कुतोभवानिति जिज्ञासायां पाटलि-
पुत्रादित्यत्र आगमनार्थमध्याहृत्यान्वयः कार्य इति ।

(५०)—परकीयेति । स्तनिष्ठ भेद प्रतियोगिता-
वच्छेदकीभूत क्रियाजन्य विभागाश्रयत्वमित्यर्थः ।
पर्णात् पर्णं पततीति प्रयोगवारणाय भूतान्तं
क्रियाविशेषण, वृक्षात् पत्रं पततीति प्रयोगादौ

नन्वत्र कथमश्वस्यापादानत्वं ? पुरुषाश्व-
योर्विभागं प्रति अश्वक्रियाया हेतुत्वा-
दिति चेन्न, अश्वक्रियानोभययोर्विभाग-
हेतुः । किन्तु विभागजनकीभूत पुरुष
क्रियां प्रति अश्वक्रियायाः हेतुत्वात् ।
हिमवतो गङ्गा प्रभवतीति, “वल्लीकाशात्
प्रभवति धनुः खण्डमाखण्डलस्य” इत्यत्र
पञ्चम्या अवच्छेदकत्वमर्थः । तत्र “भुवः
प्रभव” इति सूत्रं । प्रभव आद्यप्रकाशः ।
तेन हिमवदवच्छिन्नाय प्रकाशोत्पत्तिमती
गङ्गा, एवमन्यत्रापि बोध्यं । सासग्रीतः
फलं जायत इत्यादौ पञ्चम्यर्थो हेतुता, तत्र

विभागे भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे च पञ्चम्याः
शक्तिद्वयं भेदे विभागे च प्रकृत्यर्थं वृत्तादेराधेयतया-
ऽन्वयः प्रतियोगितावच्छेदकत्व विभागयोरान्वयत्व
जनकत्व सम्बन्धाभ्यां क्रियायामन्वयः, एवञ्च वृत्त-
वृत्ति भेद प्रतियोगितावच्छेदक वृत्त वृत्ति विभाग-
जनक पतनाश्रय पञ्चमितिबोध । अत्रच भेदप्रति-
योगितावच्छेदकत्व मात्रस्य पञ्चम्यर्थत्वे वृत्ताद्

“जनिकर्तुः प्रकृतिरिति” (५१) ‘सूत्र’ ।

प्रकृतिः फलोन्मुखी कारणकलापस्तेन
सामग्री हेतुका या उत्पत्तिस्तत्प्रति-
योगि फलमितिशाब्दधी. । ‘अध्ययनात्
पराजयते (५२) छात्र इत्यादौ पञ्चम्यर्थो

घटस्तिष्ठतीति प्रयोगापत्तिरतो विभागीऽपि पञ्च-
म्यर्थः । एवञ्च धात्वर्थतानवच्छेदकत्वेन विभागीऽ-
पि विशेषणीयस्तेन वृत्त्याजतीति न प्रयोगः ।

(५१)—जनिकर्तुः प्रकृतिरिति । प्रकृतिः प्रभव
इत्यस्य उत्पत्तिपरत्वे जनिकर्तुः प्रकृतिरिति सूत्र-
वैयर्थ्यमत आह आद्यप्रकाश इति आद्य वह्निः संयोग
इत्यर्थः, स एव धात्वर्थः, वह्निः पदार्थः प्रकृते भूख-
ण्डमेव, पञ्चम्यर्थः संयोग ध्वंसाव्यवहितोत्तरकाल-
वृत्तित्वं, आख्यातार्थ आश्रयता, तथाच हिमालयं
संयोग ध्वंसाव्यवहितोत्तर क्षण वृत्त्याद्यभूसंयोगा-
श्रयत्ववती गङ्गेति बोधः । ननु प्रकृति पदस्य विका-
रि परत्वे केकयितो भरतस्ततो ऽभूदित्यादौ पञ्च-
म्यनुपपत्तिरित्यतो व्याचष्टे कारण इति ।

(५२)—पराजयंत इति । केचित्तु अध्ययनात्

विषयता, तत्र “ पराजेरसोढ ” इति सूत्रं ।
 परापूर्वक जिघातुयोगे असोढः अपा-
 दात्वं । असोढत्वमसाध्यत्वं, पराजयो
 निवृत्तिः । तेनाध्ययन विषयक निवृत्तिमां
 चैत्र इति शाब्दधीः । शत्रून् पराजयते
 इत्यत्र, पराजयः परिभवः । शत्रुस्तु परा-
 भव विषय एवाती न पञ्चमी । कूपाद(५३)न्धं
 वारयतीत्यत्र पञ्चम्यर्थः केवलमवधित्वं ।

पराजयते इत्यत्राशक्यत्वज्ञानं पराजयः, पञ्चम्याः
 कर्मत्वमर्थः, तथाचाध्ययन विषयकाशक्यत्वज्ञानवा-
 निति बोधः । कृष्णात् पराजयते शिशुपाल इत्यादौ
 अभिभवाशक्यत्वज्ञानं पराजयः, पञ्चम्याः कर्मत्वं
 तथाच कृष्ण विषयकाभिभवाशक्यत्व ज्ञानवानिति
 बोध इत्याहुः ।

(५३)—कूपादिति । कूपादन्धं वारयतीत्यादौ
 अभावानुकूल व्यापारो धात्वर्थः पञ्चम्याः वृत्तित्वं
 द्वितीयायाः प्रतियोगित्वं धात्वर्थतावच्छेदकी-
 भूताभावान्वितमर्थः अभावश्च कूपादि समभिव्या-
 हार वशात् पतनादि सम्बन्धेन बोध्यः, तथाच

तत्र “ वारणार्थानामीप्सित ” इति सूत्रं ।
 कूपोपि पुरोगम्य देशत्वेनेप्सितो भवत्येव
 तेन कूपावधिकं त्रिवारणं तदनुकूल
 कृतिमानित्यन्वयधीः । अत्र कूपस्य न ध्रुव-
 त्वं, अन्यकूपयोः संयोगविरहात् । अन्यत्वं,
 गोलकाभाववत्त्वसति चक्षुः शून्योभयमालोक,
 तत्सामान्याभावान्यतरवत्त्वं । काणत्वं,
 चक्षुर्गुणैक गोलक मात्रवत्त्वं । चौरादि-
 मेति, व्याघ्रादिमेति, दस्युभ्योरक्षित, इत्या-
 दौ पञ्चमर्थो हेतुता । तत्र “ भीत्रार्थानां
 (५४) भयहेतुः ” इति सूत्रं । भयार्थक एवं
 त्राणार्थक धातुयोगे योहेतुस्तदपादानं
 भवतीत्यर्थः । अत्र हेतोर्यदपादानत्वं वि-
 दितं तत्तृतीया निवारणार्थमेव । उपरिध्या-

पतन सम्बन्धेन कूपवृत्ति अन्य प्रतियोगिकाभावा-
 नुकूल व्यापारकर्ता इति बोधः । यवेभ्यो गां
 वारयतीत्यादौ भक्षणादि सम्बन्धेनाभाव बोधः ।

(५४)—भीत्रार्थानामिति । भयं भाव्यनिष्ट-
 चिन्ता, त्राणञ्चानिष्ट निवृत्तानुकूल व्यापारः,

यादन्तर्धत्ते (५५) छात्र इत्यत्रापि पञ्च-
म्या हेतुत्वं तृतीया वारणार्थमेव । तत्र
सूत्रं “अन्तर्धी येनादर्शनमिच्छति” अन्ते-
र्धातुं येन हेतुना स्वादर्शनमिच्छति तदपा-
दानमित्यर्थः । अन्तर्धिं रात्मसंगोपनं ।
तथाच उपाध्याय हेतुकं यदात्मसङ्गोपनं
तद्विषयिणीच्छा तदाश्रयश्चैत्र इति बोधः ।
उपाध्यायादधीतः (५६) इत्यत्र पञ्चम्यर्थो

पञ्चम्या प्रयोज्यत्वमर्थः धात्वर्थं घटकानिष्टेऽन्वेति,
तेन व्याघ्रं प्रयोज्यानिष्टं चिन्ताश्रय इति ।

(५५)—उपाध्यायादन्तर्धत्ते इति । आत्मविषयक
प्रत्यक्षविरोधि व्यापारो धात्वर्थः, पञ्चम्याः सम्बन्धि-
त्व धात्वर्थतावच्छेदकं प्रत्यक्षान्वितं, आख्यातस्य
कृतिरर्थः, तथाच उपाध्यायं सम्बन्धि आत्मविषयक
प्रत्यक्षविरोधि व्यापारकर्ता इति बोधः ।

;(५६)—उपाध्यायादधीत इति । उपाध्यायादधी-
ते, प्रणिङ्गतात्- शृणातीत्यादौ प्रकृत्यर्थोपाध्यायादि-
कर्तृकोच्चारणाधीनत्वं पञ्चम्या अर्थस्तस्य च उच्चा-
रणार्थं परत्वज्ञान श्रवणादि क्रियायामन्वयः, तथा-

हेतुता । तत्र सूत्र “आख्यातोपयोगे” नि-
यमाहाक्यग्रहणे आख्यातोऽपादानं भव-
तीति । अत्रापादानत्वविधानं तृतीया-
वारणार्थं । आख्यातो वक्ता, तथाच उपा-
ध्यायहेतुक यन्नियमपूर्वक वाक्यग्रहणं तद-
नुकूल कृतिमानित्यन्वयधीः ॥

अथाधिकरणं लक्षणं ।

तत्र पाणिनि सूत्रं “आधारोऽधिकरणं”
आधारोऽत्राश्रयः, कर्त्तृकर्मस्थतरद्वारा
क्रियाश्रयत्वं सति तत् क्रियोपकारकत्वं
अधिकरणत्वमिति नैयायिकाः । अत्रोप-
कारकत्वं निष्पादकत्वं तेन पीठे स्थित्वा
गृहे स्थास्यामीदनं पचतीत्यत्र, सप्तम्यर्थो
ऽधिकरणत्वं । अत्र कर्त्तृप्रभृतीनामति-
व्याप्ति वारणाय सत्यन्नं । गृहस्य तु पाक-
क्रियाश्रयत्वं तदुपकारकत्वञ्च कर्त्तृद्वारा,
स्थाव्याश्च ओदनरूप कर्मद्वारा क्रियाश्र-

चोपाध्यायादिकर्त्तृकोच्चारणाधीन अर्थपरत्वज्ञा-
नाश्रय इति ।

यत्वं तदुपकारकत्वञ्चेतिबोधं, पीठस्यतु
स्थितिक्रियापेक्षया एवेतिनिष्कर्षः ॥

अथ समासवादः ।

तत्र समासत्वमखण्डोपाधि विशेषः
नतु कर्मधारयादि षडन्यतमत्वं आत्माश्रय-
त्वात् । नैयायिक मते तु समासे न शक्ति-
नंवा लक्षणा, वाक्यत्वात् । शक्तिलक्षणान्य
तर सम्बन्धसु पदनिष्ठ एव, तदर्थवगति-
सु, (५७) कचित् पूर्वपदे कचिदुत्तर पदे
कचिदुभय पदे वा लक्षणयेति । समास
करणञ्च पदसंस्कारार्थं (५८) मेवेति ज्ञेयं ।
किन्तु व्यास कालीन तत्तद्वाक्यार्थं^१ बोधा-
नुकूल तत्तत् पदार्थोपस्थितिः क्लृप्तशक्तिक

(५७)—तदर्थवगतिस्त्विति । समस्यमान
पदार्थावगतिः कथं स्यादित्याकांक्षायामाह तद-
र्थावगतिस्त्विति ।

(५८)—पद संस्कारइति । पदनिष्ठ संस्कारः
साधुत्वं ।

तत्तत् पद समूहस्यैव शक्ति लक्षणादन्तर-
सम्बन्धेन, समासकालेऽपि तज्जातीय-
शक्त्यर्थं बोधानुकूल पदार्थोपस्थितिहेतु-
त्वं कल्प्यते लाघवात् नतु वाक्यस्य पदत्वं,
तत् पदस्यातिरिक्तापि शक्तिः कल्प्या गौर-
वात् । ननु नित्य समासस्थले पङ्कजादि
पदे कागतिः । तत्र व्यासाभावेन क्लृप्त-
शक्तिक पदाभावादिति चेन्न तत्रागत्यो-
भयोः समाधान साध्यात् । तथाहि समु-
दाये शक्त्यनुरोधात् समुदायस्य पदत्वं,
अस्माभिरवयव शक्त्यनुरोधेन पदैकदेश-
स्यापि पदत्वं भवद्भिः (५८) कल्पनीय ।
समानयो यत्रोभयोः समोदोषः परिहा-
रोऽपि तत्सम इति प्रवादोपि साधु
रिति ॥

अथ कर्म्मधारय लक्षणं ।

समान विभक्तिमत् पदप्रकृतिकत्वेसत्य-

(५८)—भवद्भिरिति । अवयव कल्पनीयमिति
सम्बन्धः ।

मेदबोधकत्वं कर्मधारयत्वं । तेन नीलोत्पलमित्यत्र, नीलपदेन नील गुणविशिष्टवस्तु, उत्पल पदेन उत्पल सामान्यमुपस्थाप्यते । अभेदाख्यसंसर्गद्वारा नीलामित्रमुत्पलमिति शब्दधीः । नामार्थयोरभेदान्वयबोधप्रति विरुद्धविभक्ति (६०) राहित्यस्य कारणत्वं । एवं कर्मधारये न शक्तिर्नवा लक्षणेतिप्रसिद्धिः । अतएव निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्र न वष्टीतत्पुरुषः, नवा बहुव्रीहिः । पूर्वपदे परपदे वा लक्षणापत्तेः । तथाचात्र कर्मधारय समासान्निषादाभिन्न स्थपति याजनमिति बोधः । नच निषादस्य शङ्कर जातिविशेषत्वात् वेदानधिकारात् याजनासम्भव इति

(६०)—विरुद्धविभक्तीति । अत्रतु समानजातीयत्वाभावविशिष्टत्वं विरुद्धत्वं, साजात्यञ्च स्ववृत्तिस्वविभाजक प्रथमात्वादि रूपेण, तेन वेदाः प्रमाणं शतं ब्राह्मणा इत्यादौ नामेदबोधानुपपत्तिरिति ध्येयं ।

वाच्यं, अपूर्वं विद्याप्रयुक्ते स्तत्र कल्प्य-
तवात् । विद्याप्रयुक्तिषु निषिद्ध कर्मक मन्त्र
पाठमिति ॥

अथ तत्पुरुष लक्षणां ।

असमान विभक्तिमत् प्रतिपद प्रकृति-
कत्वे सत्यमेद बोधक पदत्वं तत्पुरुषत्व ।
राजपुरुष इत्यत्र पूर्वपदे लक्षणया राज-
सम्बन्धित्वमवगम्यते, तेन राजसम्बन्ध-
निष्ठः पुरुष इत्यर्थः । नामार्थद्वयमेद
बोध प्रति विरुद्ध विभक्तिरभावस्य तन्म-
त्वात् अन्यथा पुरुषपदार्थे राजपदार्थस्य
साक्षादन्वयो न स्यात् (६१) निपाताति-
रिक्त नामार्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयस्या-
व्युत्पन्नत्वात् । तथाच तादृश बोधप्रति
हारीभूत विभक्तिरपेक्षणीयेति बोध्यं । नच
राजपुरुष इत्यत्र पुरुषपदे राजसम्बन्धिनि
लक्षणा, राजपदन्तु तात्पर्यग्राहकमिति

(६१)—साक्षादन्वयोनस्यादिति । विभक्त्यर्था-
न्तरयानुपपन्नबोधः स्यादित्याशङ्क्याह साक्षादिति ।

वाच्यं, उत्तरपदार्थं प्रधानं तत्पुरुष इति-
व्युत्पत्तेर्विरोधात्, पूर्वपदस्य च निरर्थ-
कत्वात् (६२) । अतएव चन्द्र इव सुख-
मित्यत्र इवार्थान्वयबोधे चन्द्रपदोत्तर-
षष्ठीनापेक्ष्यते, प्रथमा च साधुत्वार्था । नच
दधिपश्यतीतिवत् लुप्तविभक्तीरनुसन्धानेन
तादृशबोधः सुसम्भ इतिवाच्यं, तदनभि-
न्नस्य तादृशबोधानुदयापत्तेः । राज्ञः
पुरुष इत्यत्र राजपदोत्तरषष्ठ्या राजसम्ब-
न्धस्य, पुरुषपदेन च पुरुषस्याश्रयत्वं संसर्ग-
लोपस्थितिः । राजसम्बन्धाश्रयः पुरुष इति
शब्दधीः ॥

अथ द्विगुलक्षणं ।

समानविभक्तिः (६३) अतः पदप्रकृति-
कत्वे सत्यभिदबोधकसङ्ख्यापूर्वपदत्वं द्वि-

(६२)—निरर्थकत्वादिति । तात्पर्यं ग्राहकतु-
नेत्यादि ।

(६३)—समानविभक्तीति । पञ्चानां गौरिति
विग्रहे पञ्चगौरित्यत्रातिथ्यातिवारणाय सम्यक्तम् ।

शुत्वं । पञ्चपुलीत्यादौ पञ्चानां पुलानां
समाहार (६४) इति व्युत्पत्तेः । पुल-
पञ्चकस्य समाहार इति बोधः । समाहारो
ऽपेक्षा बुद्धि विशेष विषयत्वं, तेन पुलपदेन
लक्षणया पञ्चपुल समाहारो बोध्यते । पञ्च-
पदस्य तात्पर्यग्राहकमिति बोधः ॥

अथ बहुव्रीहि लक्षणं ।

नञ् तत्पुरुष भिन्नत्वेऽसति उत्तरपद
लाक्षणिकपदत्वं बहुव्रीहित्वं । चित्रगुरि-
त्यत्र, गोपदं गोस्वामिनि लाक्षणिकं, चित्र
पदस्य चित्ररूप विशिष्ट गवि लाक्षणिकं,
तत्र चित्रपदार्थस्यापरपदार्थैकदेशे गवि
अमेढान्वय स्तेन चित्राभिन्न गोस्वामीति
वाक्यर्थबोधः । अथवा गो पदं चित्रगो-
स्वामिनि लाक्षणिकं चित्रपदस्य तात्पर्ये

(६४)—समाहारइति । निपातातिरिक्त नामा-
र्थबांभेदेनान्वयबोधप्रति दारीभूतं विभक्तार्थोप-
स्थितेस्तन्मत्वादेव ।

ग्राहकमिति बोधः । तेन (६५) पदार्थः
 पदार्थेनान्वेति ननु पदार्थैकदेशे इति
 व्युत्पत्तेर्न भङ्गः । ननु चित्रगुरित्यादौ
 विनिगमनाविरहात्, उभयपदे च लक्षणा
 कथं नोच्यत इति चेन्न । शक्तपदं समभि-
 व्याहारं विना लाक्षणिक पदस्थाननुभाव
 कत्वाभावात् । नच पूर्वपदएव लक्षणेति
 वाच्यं, उत्तर पदार्थस्य लाक्षणिकेऽर्थे
 साक्षादन्वयाभावात् । नचोत्तरपदं तात्-
 पर्यग्राहकमिति वाच्यं, पूर्वपदस्य गवो-
 यस्यापकत्वाभावात् । नच् तत्पुरुष स्थले-
 तु अब्राह्मण इत्यादौ ब्राह्मण पदस्य तत्-
 सदृशे लक्षणा । नच् पदन्तु तात्पर्यग्राह-
 कमित्यत उक्तं नच् तत्पुरुष भिन्नमिति ॥

अथ द्वन्द्व लक्षणं ।

पदजन्य प्रतिपत्ति विषय भेद बोधकत्वे
 सति समान विभक्तिक पदत्वं द्वन्द्वत्वं ।

(६५)—तेमैति । चित्रपदस्य तात्पर्यं ग्राहक-
 • त्वादेव व्युत्पत्तेर्न भङ्ग इति ।

स च हन्वशार्थे, चकारार्थश्च भेदः । तत्र
किं पदार्थभेदे किम्वा पदार्थतावच्छेदक
भेदे शक्तिः । नाद्यः, “प्रमाण प्रमेयेत्यादि”
गौतमन्यायादि सूत्रे, अर्प्येकदन्तहिरण्य
इत्यादि पर्याये, नीलघटयो रभेद इत्यत्र
च पदार्थभेद सत्वेऽपि हन्वदर्शनात् ।
नान्ताः, घटा इति स्वरूपैकशेषे हन्वापवा-
दके व्यभिचारात् । कथमन्यथा हन्वापवा-
दकत्वं, तस्योत्सर्गापवाद भावयोः
समान विषयकत्वेन नियन्त्रितत्वात् ।
नच घटा इति स्वरूपैकशेषे किं मान-
मिति वाच्यं, । सक्तदुश्चरितः शब्दः सक्त-
दर्थं गमयतीत्यादि व्युत्पत्त्या विचतुरादि
घटोपस्थापकत्वान्तस्य । नच घट पदात्
घटत्व सामान्यलक्षण प्रत्यासत्त्या घट
मात्रोपस्थितौ किन्तेनेति वाच्यं, हरय
इत्यत्र तस्यावश्यं कल्पनात्, नह्यत्र हरि-
त्वमेकमस्ति, घटा इति सर्ववादि सिद्धै-
कशेष कोप प्रसङ्गः । अतएवात्रवदन्ति,
क्वचित् पदार्थभेदे, क्वचित् पदार्थताव-

च्छेदक मेदे च हन्वस्य दर्शनादुभयमेदे
 ऽपि शक्तिः । नचाननुगमी जातः । पद-
 जन्य प्रतिपत्ति विषयत्वेनैवोभयानुगमात्
 तथाचात्र यद्वेदेनैव हन्वस्तत्रैव हित्व
 बहुत्वान्वयः । अनयो (६६) भेद सापेक्ष-
 त्वात्, नचैकपदे हन्वापत्ति रितिवाचं
 “सुप्तुपेति” समासाधिकार सामान्या-
 भावात् । सच द्विविधः इतरेतरः, समा-
 हारश्च, इतरेतर स्थले साहित्यविशेष्यत्वेन
 भासते । समाहारेतु विशेषणत्वेन एव
 इति विशेषः । साहित्यं चैकक्रियान्व-
 यित्वं । तद्यथा धव खदिर पलाशं म्छिन-
 क्षीत्यत्र, धव खदिर पलाश प्रतियोगिकां
 यत् साहित्यं तन्निरूपितं यदवयव विभा-
 गरूप फलं तत्पन्निका या च्छिदा क्रिया
 (६७) तदनुकूल कृतिमां चैत्र इतिबोधः ।

(६६)—अनयोरिति । हित्व बहुत्वयो रित्यर्थः ।

(६७)—छिदाक्रियेति । अवयव विभागानुकूल
 व्यापारश्चिद धात्वर्थः ।

निरूपितत्वमत्र सामानाधिकरस्य' । ध्व
खदिर पलाशां शिच्छन्तीत्यत्र साहित्यान्व-
यीभूतं यद्ववादि तत्तद्वृत्ति यत् फलं तज्जनि-
का या च्छिदाक्रिया तदन्वयित्वरूपं
भासते । अथवा इतरैतर स्यसे हितवबहुतु
प्रकारक पदार्थोपस्थिति मात्र', समाहा-
रेतु प्रत्येक पदार्थगत मेकत्व' भासते,
नतुभय साहित्यमेक क्रियान्वयितु रूपं
भासते । नच सहभाव विवक्षायां वृत्तिद्व-
न्द्वैकशेषयो रिति व्युत्पत्तिः कागति-
रिति वाच्य' । तथापेक्षा बुद्धिविशेष विष-
यत्वरूप साहित्यावगन्तत्वादिति ॥

अथाव्ययीभाव लक्षणं ।

समास शब्दत्वे सति नाना विभक्ति-
श्वेकरूपतावत् पदत्वमव्ययीभावत्वं ।
अत्र पूर्वपदार्थस्यैव प्राधान्यं भासते । उप-
कुम्भमित्यत्र, कुम्भावधिकात्पदेश संयो-
गीति संक्षेपः ॥

अथ निर्द्धारणं ।

तत्र जाति गुणक्रियाणामन्यतमेन (६८)
समुदायादेकदेशं पृथक्करणं निर्द्धारणं ।
विलक्षणं धर्मवत्त्वेन (६९) निरूपणं
पृथक्करणं । एवञ्च (७०) यत्पदं समभि-
व्याहृतं षष्ठी तदुपस्थाप्य तदन्यं पदार्थ-
समुदाये तद्वन्मवत्त्वाभावः षष्ठ्या उपस्था-
प्यत इति बोध्यं । क्रमेणोदाहरणं । नरा-
णां क्षत्रियः शूरतम इति सामान्यमध्ये
क्षत्रियत्व जातप्रवच्छिन्नं नरे शौर्यं तदन्य
नरे तदभाव इति भावाभावाव्ययबोधः ।

(६८) अन्यतमेनेति । विशेषणं तृतीया ।

(६९)—विलक्षणं धर्मवत्त्वेनेति । क्षत्रियान्य
नरत्वं व्यापकाभावप्रतियोगि शूरत्ववाचकः क्षत्रिय
इति ध्येय । धर्मनिष्ठं वैलक्षण्यं इतरव्यावर्तकत्वं
शूरत्वादिनेति यावत् ।

(७०)—एवञ्चेति । तथाच सङ्क्षेपतावच्छेद-
काभावविशिष्टं स्वप्रकृत्यर्थतावच्छेदकं व्यापका-
भावप्रतियोगि विधेयकत्वं षष्ठ्यर्थं इतिभावः ।

एवं गवां कृष्णा सम्पन्नचौरतमा इति गो
सामान्यमर्थे कृष्णरूपवत्तयां गवि सम्पन्न
चौरतमतुं, तदन्य गवि तदभाव इति ।
एवं अश्वगानां रथिनः शीघ्रगतय इति,
अश्वग सामान्यमर्थे रथाकृता अश्वगाः
शीघ्रगामिनः, तदन्याश्वगा नेति भावा-
भावान्वयधीः ॥

अथ एवकार विचारः ।

तस्य व्यवच्छेदकत्वमेव शक्यतावच्छेदकं,
व्यवच्छेदः शक्यः । व्यवच्छेदो विरहः ।
विशेषस्वीतावान् क्रिया समभिव्याहृत-
स्यैवकारस्यातन्ता योगव्यवच्छेदे, विशे-
षसङ्गतैवकारस्य सायोग व्यवच्छेदे,
विशेष्य 'सङ्गतैवकारस्यान्ययोग व्यवच्छेदे
शक्तिर्वीध्या । तत्रक्रमेणोदाहरणं । नीलं
सरोजं भवतीत्यत्र सङ्गतैरन्वयिता-
वच्छेदक सरोजतु सामानाधिकरण्येन
नीलवतुान्वयः । तथाच सरोजं कचिन्नीलं,
कचिदनीलमपि भवतीत्यन्वयः बाधः ।

शङ्खः पाण्डुर एव इत्यत्र शङ्खे पाण्डुरवत्
तदयंग वयवच्छेदश्च इति । तथा चान्तर्यामिना
वच्छेदक शङ्खतावच्छेदे पाण्डुरतायोग
व्यवच्छेदक इत्यन्वय विधौ । पार्थ एव
धनुर्धर इत्यत्र, धनुर्धर पदं प्रकृष्ट धनुर्धर
लक्षकं । तेन पार्थे प्रकृष्ट धनुर्धरतुं । तदन्य
स्मिं स्तदभाव इतियोधः । तथैव पार्थः
प्रकृष्टधनुर्धर स्तदन्यो नैतार्थः । अथवा
धनुर्धरे पार्थतादात्म्ययोगः । तदन्यस्ता-
दात्म्ययोगव्यवच्छेदश्चेति ॥

अथ सर्वनाम पदशक्ति विचारः ।

तस्य शक्यं घटादिकं, शक्यतावच्छेद-
कञ्च घटत्वादिकं । तमानयेत्वाद्दौ शक्ति-
ग्रहपदार्थोपस्थितिशाब्दबोधानां घटत्वा-
दिप्रकारत्वात् तेषां समान प्रकारकत्वे-
नैव कार्यकारणभावात्, बुद्धिविषयत्वेनैव
तेषामनुगमः । बुद्धिविषयवृत्तित्वेन शक्य-
तावच्छेदकानां चानुगम इति विशेषः ।

तथाच हरिपदादिवन्नानार्थमेव (७१),
तात्पर्यग्रहस्तु प्रकरणादिवत् पूर्वशङ्केतो
पस्थितिरिति नवीन तार्किकाः । केचित्तु,
सर्वनामपदस्य क्वचित् प्रक्रान्ते, क्वचित्
प्रक्रम्यमानेच शक्तिः । उभयोरनुगमकं
बुद्धिविषयत्वं तदेव शक्यतावच्छेदक-
मित्याहुः ॥

अथ इवशब्द विचारः ।

चन्द्रइव मुखमित्यत्र, चन्द्रपदं चन्द्रपर
इवपदं सादृश्यपरं, मुखपदं मुखपरं, प्रति-
योगित्वं संसर्गस्तत्र चन्द्रपदस्य पतियोगि-
तया सादृश्ये सादृश्यस्याश्रयतया मुखेऽ-

(७१)—हरिपदादिवन्नानार्थमेवेति । अत्रेद-
मालोच्यते । घटपदात् घटोबोध्यवर इति द्वैश्वर
सङ्गते घटपदजन्य बोधविषयत्वप्रकारतानिरूपित
घटत्वावच्छिन्न विषयताकत्वं कल्प्यते । तत्र सङ्ग-
तीय विषयतावच्छेदकत्वस्य घटत्वे सत्त्वेन निय-
मतः घटपदात् घटत्वप्रकारेण बोधो जायते ।
एवं पशुपदाक्षीमवक्त्राङ्गुलवान् बोध्यवर इत्यत्र

तादृश सङ्केतीय विषयतावच्छेदकतावच्छेदकत्वस्य लोमरवे सत्त्वेन लोमत्वेन लोमप्रकारक बोधो नियमतो भवति । इयमेव विशिष्टे शक्तिः । अथाकाशपदात् शब्दाश्रयो बोध्यवर इत्यत्र शब्दाश्रयत्वस्य गुरुतया आकाशस्य एकत्वेन च तादृशसङ्केतीय विषयतावच्छेदकत्वं न कल्प्यते, प्रयोजनविरहात् । तेनाकाशपदात् कदाचित् शब्दाश्रयत्वेन बोधो जायते, कदाचिद्वर्मान्तरेणापीति न नियमः । इयमेवोपलक्षिते शक्तिः । नचाकाशपदात् शब्दाश्रयत्वेनैव 'प्रमेयतृादिना आकाशविषयकशब्दबोधापत्तिर्दुर्वारितिवाच्य', शक्तिज्ञान विशेष्यतावच्छेदकत्वेन गृहीतानतिप्रसक्तधर्मैरेव तस्य भान नियमात् । एवं हरिपदात् विष्णुर्वीक्ष्यः, सूर्यो वाध्यवर इत्यत्र विष्णुतु सूर्यतृादीनां अनुगतानतिप्रसक्त लघुधर्माभावेन स्वतन्त्र तादृश तादृशसङ्केतीय विषयतावच्छेदकत्वं कल्प्यते । तेन हरिपदस्य नानार्थत्वं । सर्व्वनामपदात् बुद्धिविषयतावच्छेदक धर्मवान् बोध्यव्य इत्यत्र बुद्धिविषयतावच्छेदकतृास्य गुरुतया तत्र तादृशसङ्केतीय विष-

यता वच्छेदकतावच्छेदकत्वं न कल्प्यते । किन्तु तत्समानाधिकरणं निरवच्छिन्नावच्छेदकत्वं कल्प्यते । तेन सर्व्वानामपदात् स्वरूपतः तत्तद्व्यञ्जकप्रकारेण शब्दबोधोपपत्तिर्जायते । परन्तु तत्रोपलब्धित बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वेन अनुगत शक्तिः सम्भवे ननानार्थत्वं । नचाकाशपदजन्य बोधवत् सर्व्वानामपदात् किञ्चिद्व्यञ्जकप्रकारेण घटतृादीनां बोधो आवश्यक इतिवाच्यं । जात्यखण्डोपाध्यतिरिक्तस्य स्वरूपतो भानानङ्गीकारात् किञ्चिद्व्यञ्जकप्रकारेणैवाकाशस्य नियमतो भान, सर्व्वानाम शक्यतावच्छेदक घटतृादीनां स्वरूपतो भानसम्भवादिति । नच शक्यतानवच्छेदकधर्मेण शक्त्यनुगमसम्भवे घटादिपदशक्यतावच्छेदकत्वं विनापि घटत्वादिना शक्त्यनुगमसम्भवात्तत्र शक्यतावच्छेदकत्व कल्पनमयुक्तमितिवाच्यं । घटादीनां जात्यतिरिक्ततया किञ्चिद्व्यञ्जकप्रकारेण तस्य भाननियमायावच्छेदकत्वं कल्प्यं, प्रकृते सर्व्वानामशक्यतावच्छेदक घटत्वादीनां जातित्वेन स्वरूपतो ऽवच्छेदकत्वंकल्पने बाधकाभावादिति तच्चिन्तनीयमिति ।

न्वयः । तथाच चन्द्र प्रतियोगिक सादृश्या-
 श्रयं सुखमित्यन्वयधीः । तत्र चन्द्रमिवसुखं
 पश्यामीत्यत्र चन्द्रपदोत्तर द्वितीयानुपपत्तेः ।
 चन्द्रसुखयोरभेदाभावात् । अतएव चन्द्र
 पदं चन्द्रसदृशे लाक्षणिक, इवपद तात्-
 पर्यग्राहकं । चन्द्रपदोत्तर द्वितीयाया
 विशेषणविभक्तित्वेनाभेद बोधकत्वात् ।
 चन्द्रसदृशाभिन्न सुखमहं पश्यामीति
 शाब्दधीः । निपातातिरिक्त नामार्थयोर्भेदे-
 नान्वयबोधः प्रति प्रकारीभूत विभक्त्यर्थो-
 पस्थितेस्तन्त्रत्वात् । तेन इवार्थान्वयबोधे
 न षष्ठ्यपेक्षा प्रथमा साधुत्वार्था इति
 निष्कर्षः ॥

अथ उद्देश्य विधेय भावः ।

तत्र उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोः सामा-
 नाधिकरण्यं भासते (७२) । तेन घटो

(७२)—सामानाधिकरण्यं भासते इति । क्वचित्
 प्रयोज्यप्रयोजक भावः । तेन धनवान् सुखीत्यत्र,
 धनवान् धनप्रयोज्य सुखवानित्यन्वयबोधः । अतएव

नीलरूपवान् इत्यत्र घटत्वनीलरूपयोः
 सामानाधिकरण्यमवगाहते । एवं उद्देश्य-
 वाचकपद प्रयोगः प्रागेव कर्तव्यः ।
 अन्यथा नीलरूपवान् घट इत्यत्र घटोद्दे-
 श्यक नीलरूप विधेयक बोधः स्यात् ।
 किन्तु नीलरूपवदुद्देश्यक घटत्वविधेयक
 बोध एव भवतीति । प्रकृतिविकृतिभावे
 पृथं नियमो बोध्यः । यथा एकोवृक्षः पञ्च-
 नौका भवतीत्यत्र, वृक्षपदं वृक्षारम्भक
 द्रव्यपरं, नौकापदञ्च नौकारम्भक पर ।
 तेन वृक्षारम्भक द्रव्यं नौकारम्भकं भव-
 तीति । एकं सुवर्णं दशकुण्डलानि भवती-
 त्यत्रापिबोध्यं । अथ यूपाय दारु इत्यत्र
 दारुपदं दार्वारम्भक द्रव्यपरं, चतुर्थर्थ
 उद्देश्यत्वं जनकत्वञ्च । तच्चेद्देश्यत्वस्य
 यूपे, जनकत्वस्य दारुणि अन्वयः । तेनोद्दे-
 श्यीभूत यूपजनकदार्ववयव द्रव्यमित्यन्वय-

विप्रयान्तर सञ्चार विरहेण सुखाभावेऽपि नासङ्गति
 रिति ध्येय ।

धीः । प्रकृतिविकाराभावे रन्धनाय स्थाली-
त्यादौ तु चतुर्थ्यर्थः केवलमुद्दिश्यत्व । तेन
रन्धनोद्देश्यक स्थालीयमिति बोधः । इय-
मेव तादर्थ्ये चतुर्थी ॥

अथ उपसर्गविचारः ।

तत्र उपसर्गस्य वाचकत्वं नास्ति, किन्तु
द्योतकत्वमेव क्लृप्तशक्तिक धातोरेवार्थविशेषे
तात्पर्यग्राह्यात्, प्रजयतीत्यादौ धातोरेव
जयेशक्तिः । प्रकृष्टजये लक्षणा, तत्र प्रकृष्ट-
जयबोधे प्रोपसर्गस्य तात्पर्यग्राहकत्व
मात्रं । अथवा जिघ्रसतीरेव प्रकृष्टजये
शक्तिः, साच प्रोपसर्गोपसन्धानेनैव बुध्यते ।
तथाचैयमौपसन्धानिकी शक्तिः । नच
प्रतिष्ठतीत्यादौ प्रकृष्ट स्थितिविषयक बोधः
कथं न जायते इतिवाच्यं । तत्र स्थिति-
विपरीतार्थं गमनोपस्थितत्वात् । धातुना
प्रोपसन्धानेनैव तदर्थो लक्षणया शक्त्या वा
बोध्यते । अपिच प्रजयतीत्यत्र यदि प्रकृष्ट-
जये धातोर्नशक्तिः, तदा प्रकृष्ट जयाश्रयबो-

धो न स्यात् । प्रकृत्यर्थान्वित स्वार्थबोधकत्वं
प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिः श्रवणादिति ॥

अथ क्त्वा प्रत्यय विचारः ।

तस्यानन्तर्य एव शक्तिः । भुक्त्वा व्रज-
तीत्यादौ भोजनानन्तरं व्रजनानुभव सिद्ध-
त्वात् । भोजनव्रजनयोरनं समान कालत्वं,
व्रजन पूर्वकाले भोजन वावगाहते, किन्तु
समानकर्तृत्वमाक्षेपलभ्यं । भूयन्तु कृत्य
पतति, मुखं सम्मिल्य हसति, मुखं व्यादाय
स्वपितीत्यादौ, पतन हसन स्वपनादीनां
कथमानन्तर्यं, पतनाद्यनन्तरमेव भूयन्तु-
काराद्युपलब्धेरिति वाच्यं । भूयन्तुकारा-
नन्तरमपि पतनादि सत्त्वान्न दोष इति
निष्कर्षः (७३) ॥

(७३)—निष्कर्षे इति । अत्र प्रयोजकत्व-
त्यवर्थं । तथाच भूयन्तुकारादि प्रयोजक पतनाद्या-
श्रय इति विधेः । तेन भूयन्तुकाराद्यनन्तरं पतनाद्य-
सत्त्वेऽपि नासन्निति रिति ध्येयं ।

अथ नञर्थं कथनं ।

तत्र नञः संसर्गाभावान्योन्याभावा-
वर्था । तत्रायं नियमः । यत्र विशेष्य विशे-
षण्यो भावान्वये ऽभेदान्वयबोधः स्तत्रैवा-
न्योन्याभावो नञा बोध्यते । यथायं घटो
नीलो, नायं नीलो घट इत्यत्र भावान्वये
नीलघटयोरभेदो भासते, इत्यभावान्वये
घटे नीलमेदो भासते । अतएव यजतिषु
ये यजामहं करोति, नानुयाजेषु इत्यत्रानु-
याजभिन्नेषु, यजतिष्वेव येयजामहस्य
कर्त्तव्यता भासते । यत्रतु प्रतियोग्यनुयो-
गिनोभावान्वये भेदो भासते, तत्र संसर्गा-
भावो नञा बोध्यते । यथा भूतले घटः, न
भूतले घटः, पचति चैत्रो न पचति चैत्रः,
चैत्रस्येदं न चैत्रस्येदमित्यादौ, भूतलादा-
वनुयोगिनि घटकृतिस्त्वानां भावो
भासते । अभावावन्वये तेषां (७४) संसर्गा-
भावो बोध्यते । तेन भूतलवृत्तित्वाभाव-

(७४)—तेषामिति । घटकृतिस्त्वानामित्यर्थः ।

वान् घटः । याकानुकूल कृत्यभाववाञ्छैत्रः ।
 चैत्रस्त्वभाववदिदमित्यन्वय बोधः ।
 अत्रापि विशेषः, यत्रानुयांगिनि नामार्थ-
 प्रतियोगिक संसर्गाभावबोध स्तत्रावश्य-
 मनुयांगि पदे सप्तम्यपेक्षा कार्या । अत्र-
 चाभावान्वये अन्वयितवच्छेदकावच्छिन्न
 प्रतियोगिताकत्वं व्युत्पत्त्याभासते ।
 नीलघटवति भूतले न घटः । एवं नील
 घटो न घटः इत्यप्रतीतिः । एवं पीतघट-
 वति न नीलघटः, पीतघटो न नीलघट
 इत्यादि प्रतीतिश्च । यत्रतु सामान्यो विधि-
 निषेधो वा विशेषनिषेधो विधिश्च तत्र
 सामान्यस्य विशेषेतर परत्वं कल्प्यते,
 पदार्थान्तर साकांक्षं (७५) विशेषमप-
 हाय, तद्वितरमेव सामान्यमन्वेति-
 व्युत्पत्तेः । यथा ब्राह्मणेभ्यो दधि दातव्यं
 कौण्डिन्याय न दातव्यमित्यत्र ब्राह्मण

(७५)—पदार्थान्तरसाकांक्षमिति । सामान्य
 साकांक्षपदार्थातिरिक्ता पदार्थ साकांक्षमित्यर्थः ।

सामान्यस्य कौण्डिन्येतर परत्वं भासते ।
 प्रकृतेतु ब्राह्मणसामान्यं दधिदाने सा-
 कांच कौण्डिन्यस्तु तदभावे साकांच इति
 सामान्य तदितरपरत्वं कल्प्यते । एवं
 ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तत्र कौण्डिन्याये-
 त्यत्र दध्यपेक्षया पदार्थान्तरं तत्रमित्यतो
 ब्राह्मणसामान्यस्य तदितरपरत्वं भासते ।
 तेन कौण्डिन्यस्य ब्राह्मणत्व पुरस्कारेण
 दधिदानं न प्रसज्येत । अतएवात्र द्वयं
 व्युत्पत्तिर्विशेषे विधिनिषेधयोः सामान्य
 निषेधविध्योरुत्सर्गत्वे ऽङ्गाफलकत्वमिति ।
 एवं “माहिंस्यात् सर्वाभूतानि, आग्नेयं
 श्वेतच्छागलमालभेत” इत्यत्रापि हिंसा-
 सामान्यं निषेधे साकांचं । हिंसा विशे-
 षस्तु विधौ साकाच्च । अतो हिंसासामान्यस्य
 वैधेतरपरत्वेन वैधेतर हिंसैवानर्थहेतु-
 रिति निष्कर्षः । एवं नजः कुत्रचित् प्रसज्य
 प्रतिषेधे शक्तिः, क्वचित् लक्षणयापय्युदास
 बोधकत्वञ्च । यथा एकादश्यां न भुञ्जीत
 इत्यत्र भोजनस्य रागत एव एकादश्यामपि

प्रसक्तौ तत्प्रतिषेधो बोध्यते । नत्वेकादशी
 भिन्ने भुञ्जीतेति पर्युदासविधिः । भोज-
 नस्य केवल रागप्राप्तत्वात् कथंपर्युदासः ।
 द्वितीयं यथा । अथ आहममावश्यायां
 पितृभ्यो दद्यादित्यादि सामान्य शास्त्रं,
 तदनु, रात्रौ आह्नं न कुर्वीत सन्ध्यायोरुभयो-
 रपि इति विशेषनिषेधस्तु पर्युदासः कल्प्य-
 ते । तेन रात्रि सन्ध्यायोरप्यमावश्या-
 यां पितृभ्यो दद्यादिति पर्युदासाह्वयते ।
 नतु निषेध विधिना रात्रि सन्ध्याधिकरण
 आह्ने निषेधो ऽवगम्यते । सामान्य आह्नस्य
 रात्रिसन्ध्यांशे बाधापत्तिः । एव न संगोत्रां
 न समानार्थेयीं भार्यां विन्देत इत्यादौ
 यदाच परिवेदनस्य (७६) शास्त्रतः
 प्राप्ति स्तदा पर्युदासः । यदातु रागतः
 प्राप्ति स्तदा प्रसज्यप्रतिषेध एवावगम्यते ।
 केचित्तु अतिरात्रौ षोडशिनं गृह्णीयाच्चा-
 तिरात्रौ षोडशिन मिति वत् अत्रापि इच्छा

विकल्प इति वदन्ति, तन्न तत्र नञः तुल्य-
बलत्वात् । अत्रतु सामान्य विशेष भावेना-
तुल्यबलवत्त्वादिति निष्कर्षः ॥

अथ वैध हिंसा विचारः ।

“ माहिंस्यात् सर्वाभूतानीति ” सामा-
न्यशास्त्रं, “ ज्वेत ह्यगलमालमेत ” इति
विशेषशास्त्रं, अत्र हिंसायां विधिनिषेधयो-
रवस्थानेन विरोधात् सामान्यशास्त्रं विशेष
शास्त्रेण बाध्यते । विरोधे हि बलीयसः
दुर्बलं बाध्यते । विशेषशास्त्रन्तु बलीया
निरवकाशत्वात् सामान्यशास्त्रं दुर्बलं
सावकाशत्वात् (७७) । तेन सामान्य-
शास्त्रस्य वैधेतरपरत्वं । न खलु सर्वभूत
हिंसाभाव विषयकं कार्यं इति निषेध
विध्यर्थस्य बाधकं विना अग्निसोमीय पञ्चा-
लम्भन विषयकं कार्यं इति भावविध्यर्थं

(७७)—सावकाशत्वादिति । तथाहि निरवका-
शाहि विधयः सावकाशान् विधीन् बाधन्ते इति-
न्यायादिति ।

उपपद्यत इति मीमांसकाः । ' नन्वेवं
 " श्येनेनाभिचरणयजेतेतन्न " श्येनेन
 अन्नवधरूपेष्टसाधनत्वं । "अभिचारो मूल-
 कर्मचेति" मनुनोपपातक गणनमध्ये पा-
 ठादनिष्टसाधनत्वञ्चावगम्यते, तदेतत् कथं
 उपपद्यते इति चेन्न । "आततायिनमायान्तं
 हन्यादेवाविचारयन्" इत्येकवाक्यतया आत-
 तायिन स्थले इष्टसाधनत्वं अनाततायि
 स्थलेतूपपातकत्वेन बलवदनिष्टसाधनत्व-
 मित्यविरोधः कल्प्यते । पदार्थान्तर सा-
 कांक्षं विशेषमिति न्यायात् । तथाच वैधे-
 तर हिंसाया एव नरक जनकत्वमिति
 कल्प्यते । टीकाकृत् वाचस्पतिमिश्र मते तु
 सामान्यविशेषशास्त्रयो र्न विरोधाभिन्न
 विषयत्वात् । तथाहि माहिंसयादिति हिं-
 साया अनर्थहेतुता (७८) ज्ञाप्यते । विशेष
 शास्त्रेण तु हिंसायाः क्रतूपकारकत्वं बो-
 द्यते । अतएव वैध हिंसाया अपि नरक-

जनकत्व' कल्प्य' । वैधर्हिंसायाः क्रतूप-
कारकत्वमेव नतु स्वर्गजनकत्व'; किन्तु
क्रतोरेव स्वर्गजनकत्व' तत्तद्विशेषविध्यभि-
धानात् ॥

अथ पदशक्ति-निरूपणं ।

साच अस्माच्छब्दादयमर्थो बोध्यव्य इति
ईश्वरेच्छा । आधुनिक सङ्घेतु आधुनिक
सङ्घेत एव शक्तिरन्वया- तत्रापीश्वरेच्छा
वर्तते । सर्वत्रैव ईश्वरेच्छा विशेष एव
शक्तिरिति निष्कर्षः । साच जातिविशिष्टे
एव, जातौ व्यक्तौ वैशिष्ट्ये च शक्तिः (७६)
कल्प्यते, विशिष्टस्यैवान्वयं बाधात् । तत्र
जातेः प्रकारतया व्यक्तेर्विशेष्यतया वैशि-
ष्ट्यस्य संसर्गतया 'पदेनोपस्थाप्यते इति नैया-
यिकाः । नैयायिकमतेऽपि घटत्वविशिष्टे

(७६) — वैशिष्ट्ये च शक्तिरिति । तथाच "जात्या-
कृतिव्यक्तय पदार्थ" इति गोतमसूत्र । अथ कथं
त्रयाणां वाच्यत्वमिति चेत्, तत्र ईश्वरेच्छाया आश्र-
यत्वसम्बन्धावच्छिन्ना या घटपदजन्य' बोधविषयत्व

शक्तावपि घटत्वमपि तदर्थः । तेन स्वार्था-
 दन्तरूपेण ज्ञाते लक्षणाभवति । केषाञ्चि-
 न्मतेषु व्यक्तावेव शक्तिर्जातिरवच्छेदिका
 व्यक्तेरनुगतत्वात् जात्यवच्छेदेन व्यक्तौ
 शक्तिग्रहः पदार्थोपस्थितिः शाब्दबोधा-
 दिति । मीमांसकास्तु ज्ञातावेव शक्तिर्ज्ञात-
 वात् व्यक्तेरन्वयबोधस्तु जातौ शक्त्यनुभवा-
 देव इति वदन्ति ॥ अथ अकारादिपञ्चा-
 शद्वर्णानां प्रत्येकं कुत्रशक्तिर्न तावन्तेष्वेव
 अमीदेनैव वाच्यवाचकः भावाभावात् ।
 किन्तु एकाच्चरः कोषोक्तः वासुदेवादिष्वेव
 शक्तिरिति निष्कर्षः । यदास्तु पदशक्तिः
 यदार्थे गृह्यते तदैव पदशक्तिः पदार्थाना-
 मनुभवः । तदनन्तरं शाब्दबोधकाले पद-
 श्रवणं शक्तिसंरणं तथाच यदार्थसंरणं
 ततः शाब्दबोध इति ॥

प्रकारता तन्निरूपितविशेष्यत्वं घटे, एवं अवच्छेद-
 कत्वं सम्बन्धावच्छिन्ना या तादृशबोधविषयत्व-
 प्रकारता तन्निरूपितविशेष्यत्वं घटत्वे, घटत्वबोध-

अथ शक्तिग्राहक निरूपणं ।

तत्र कारिका यथा—

“ शक्तिग्रहं व्याकरणोपमान(८०)
कोषाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च ।
वाक्यस्य शेषाद्विहते वर्दन्ति
सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥ ”

तत्रोदाहरणं । व्याकरणेन धातु प्रकृति
प्रत्ययानां शक्तिग्रही जायते । यथा प्राचक
इत्यादौ । उपमा यथा गौरिव गवय इत्या-
दौ उपमानेन गवयपदस्य गोसादृश्य-
विशिष्टे शक्तिग्रहः । कोषेण पर्यायपद

विषयत्वयोः संसर्गमर्थ्यादया भासमानत्वं समवाय-
स्येति त्रयाणां वाच्यत्वोपपत्तिः । तत्राश्रयत्वं सम्ब-
न्धावच्छिन्न तादृश प्रकारतानिरूपित विशेष्यत्व-
मितरान्वय प्रयोजकमिति । तेन शक्तिभ्रमंविना न
पदार्थतावच्छेदके इतरान्वय इति ।

(८०)—उपमानेति । अतिदेशवाक्यार्थं ज्ञान-
जन्य ज्ञानमुपमानं । सादृश्यबोधक वाक्यं अति-
देशवाक्यं । यथा गोसादृश्यो गवयपदवाच्य इति ।

नानार्थपदानां शक्तिग्रहः । आप्तवाक्येन
 पिकः कोकिलं पदवाच्य इत्यादिना
 कोकिलपदस्य पिके शक्तिग्रहः । आप्तञ्च
 प्रकृतवाक्यार्थगोचरं यथार्थज्ञानवान्(८१)
 व्यवहारेण यथा प्रयोजक हृद्देन घटमानये
 त्युक्तं, तत्प्रयुक्त्वा प्रयोज्य हृद्देन घट
 शक्नोति; तदवधार्य यावत्स्थं बालो घटा-
 नयनरूप कार्यं घटमानयेति शब्द प्रयो-
 ज्यमित्यवधारयति । पटमानयेति वाक्यात्
 पटानयनरूप कार्यं, पटमानयेति शब्द
 प्रयोज्यमित्यवधारयति । तदनन्तरं घटपदं
 घटेशक्तं, पटपदं पटेशक्तं, घटपदं घटे
 द्वितीयाविभक्तिः कर्मतायां आङ्पूर्वं
 नीधातुरानयने द्विपदं कृतेशक्तं,

(८१)—यथार्थज्ञानवानिति । भ्रमप्रमाद विप्र-
 लिप्तादि शून्यत्वम् । तथाच तत्प्रयोज्य इच्छया
 उच्चरितत्वं आप्तवाक्यत्वम् । तेन कालान्तरीय
 दोषजन्य तत्पुरुषोच्चरितं बाधितार्थबोधकं वाक्ये
 नाति प्रसङ्गः ।

इति विच्छिन्न शक्तिग्रहो जायते । वाक्य-
शेषाद्यथा, “यवमेयश्चरुर्भवतीति” श्रुतौ
यवपदस्य दीर्घशूकविशेषे शिष्टानां कङ्कौच
क्तेच्छानां प्रयोगदर्शनात् यवपदार्थे
सन्देहे, “वसन्ते सर्वशस्यानां जायते पच-
शातन । मोदमानाश्चतिष्ठन्ति यवाः कणि-
शशालिनः ॥” इत्यादिवाक्य शेषादीर्घशूक
एव शक्तिग्रहः । विवरणादपि यथा, विव-
रणं शब्दान्तरेण तदर्थं कथनं यथा, घटो
नास्तीत्यस्य कलसो नास्तीत्यनेन घटपदस्य
कलसे शक्तिग्रहः । एवं सान्निध्यादपि यथा
“इह सहकारतरौ मधुरं रौति पिक” इत्यत्र
प्रसिद्ध सहकारसान्निध्यात् पिकपदस्य
कोकिले शक्तिग्रहो (८२) जायते ॥

अथ शब्द विचारः ।

सच द्विविधः । वर्णात्मको ध्वन्यात्मक-

(८२)—कोकिले शक्तिग्रह इति । इतरबाध सह-
कारेणेत्यादिः ।

येति । तत्र वर्णएव(८३)साधुशब्दः, सोऽपि-
द्विविधावाचको लाक्षणिकश्चेति । वाचको-
पि चतुर्विधः, यौगिकः, रूढः, योगरूढः,
यौगिकरूढश्चेति मेढात् । यत्र समुदाय

(८३)—वर्णएवेति । अथ शक्त्यादि ज्ञानद्वाराऽर्थ-
बोधकत्वं साधुत्वं । प्राथमिक शक्तिग्रहसु लौकि-
कार्थं व्यवहारतः, अलौकिकेतु तदसम्भवेन स्वर-
व्यङ्गादिज्ञानद्वारा प्राथमिक शक्तिग्रहः । तेच
ध्वनिवर्णं साधारण स्वराः ज्ञाता उपयुज्यन्ते ।
तथाहि, षड्जर्षभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिषा-
देषु समसु स्वरेषु वर्णं विना, ध्वनिः स्वातन्त्र्येण
प्रतिभाति । अमरसिंहेनापि तन्त्रीकण्ठोत्थिताः
स्वरा इत्युक्तं । तथाच, “ षड्ज रौति मयूरसु
गावो नर्हन्ति चर्षभं । अर्जो रौतितु गान्धारं
क्रौञ्चं कणति मध्यमं ॥ पुष्पसाधारणे काले कोकि-
लो रौति पञ्चमं । धैवत कुञ्जरो रौति निषादं हेषते
हयः ॥ ” इति रायमुकुटधृत सङ्गीतवचनमिति ।
ध्वनिभेदज्ञानन्तु स्वरभेदेन भवति, नतु वस्तुत इति ।
ध्वनिमन्तरेण वर्णो न प्रकाशते । अर्थावरोधाय

शक्ति निरपेक्षेणावयव शक्त्यैव पदार्थोप-
स्थितिः सएव सौगिकः, यथा पाचकादिः,
पाककर्तृत्वादि पुरस्कारेण उपस्थितिः ।
अत्रावयव शक्ति नैरपेक्षेण समुदाय
शक्त्यैव पदार्थोपस्थितिः सएव रुढः, यथा

ध्वनि वर्णात्मनाविर्भवति । नन्वर्थावरोधाय परा-
पश्यन्ती मध्वमा वैखरीत्वरूपावस्थः सन् ध्वनि-
रपि प्रकाशते । तथाच गवादीनां वक्त्र प्रभृत्या-
वाहनाद्यर्थं नादः प्रवर्तते । अतएवोक्तं स्वरशास्त्रे,
“ शिशुर्वेत्ति पशुर्वेत्ति वेत्ति गीतिरसं कषी । हरि-
र्वेत्ति हरोवेत्ति नारदो वेत्ति वानवा ॥ ” इति-
चेत् सत्यं गवादीनां स्वरसात्र प्रतीतिः । तेषां
क्रियदिषयक ज्ञानमस्ति नतु धी मेधा विज्ञानानि
तानितु वर्णज्ञानादृते न सम्भवन्ति । नच वर्णस्थले
ध्वनिसत्त्वं मानाभावः, तदुत्पादक शब्दाद्यभावेन
तदसम्भवश्चेतिवाच्यं । ककाराद्युच्चारणस्थले तत्तत्-
स्थानस्य जिह्वायां ईषदन्तरपाते वर्णानुत्पत्तेश्च दर्श-
ना जिह्वाभिघातज वायु कण्ठसंयोगादे ध्वनिजन-
कत्वं कल्पनात् तस्यच वर्णीत्पत्तिसत्त्वेऽपि सत्वात्

गो मण्डपादिः, मण्डपान कर्त्तरितु
मण्डप पदं लाक्षणिकं, गृहेतु वाचकं ।
यत्रतु अवयव शक्ति सापेक्षेण समुदाय
शक्त्या यदार्थोपस्थितिः स एव योगरूढः,
यथा पङ्कजादिः, पङ्कजनि कर्त्तृ पद्मत्वमेव
शक्यतावच्छेदकं । यत्रतु केवलावयव
शक्त्या कुमुदोपस्थितिः पद्मोपस्थिति वा
तत्र पङ्कज पदं लाक्षणिकमेव । यत्रतु
योगिकाथं रूढ्यर्थो र्युगपत् स्वातन्त्र्येणो-
पस्थितिः 'स योगिकरूढः, यथा उद्भि-

ध्वनि वर्णं मेदेन शब्दविभागो ऽनुपपन्न इति चेन्नैवं,
ईश्वर विषयक ज्ञानमपीश्वरशब्दं विना न भवति ।
एवमनिर्द्देशं निर्गुण ब्रह्माप्यन्वकारावस्थित वस्तु-
प्रकाशक प्रदीपेनेव 'तत्प्रकाशक निर्गुण शब्देनैव
व्यज्यते । अतएव ध्वनिं दृष्ट्वायमत्वा, “ शिशुर्वेत्ति
पशुर्वेत्ति वेत्ति गीति रसं फणी । एकन्तु कविता
तत्त्वमीश्वरो वेत्ति नापरः ॥ ” इत्युक्तं, तथाच उप-
धेय सङ्करेऽपि उपसर्गसङ्करेण विभागोपपत्ते रिति-
दिक् ।

यत् यथावत्त्या ऽन्योऽर्थो लक्ष्यते उपस्था-
 प्यते, सैव वृत्तिर्लक्षणा । सैव च मुख्याय
 सम्बन्ध एव, सच सम्बन्धो यदा पदस्यान्य-
 पदार्थे गृहीत स्तदैव पद सम्बन्ध पदार्था-
 नामनुभवस्तदनन्तरं शब्दबोधकाले पद-
 श्रवणं वृत्तिः स्मरणं तथाच पदार्थस्मरणम्,
 ततः शब्दबोधः । तेन क्वचित् रूढिहेतुका
 क्वचित् प्रयोजनहेतुका च आरोपित-
 क्रिया, आरोपितः शब्दव्यापारः । तत्र
 रूढिहेतुका, यथा कर्मणि कुशल इत्यत्र
 मुख्यार्थस्य दर्भग्रहणादे रयोगी विवेचक-
 तवादौ च तत् सम्बन्धसत्वे कार्यनिपुणे
 लक्षणा रूढितः प्रसिद्धत्वात् । यत्रतु पदा-
 न्तर समभिव्याहारं विना केवल कुशल
 पदं प्रयुज्यते तत्रावयव शक्त्या कुश ग्रहण-
 कर्त्तरि शक्तिरिति बोध्यं । एवं देवपद
 समभिव्याहारं विना यत्र मण्डपपदं प्रयु-
 ज्यते तत्र वाचकं । प्रयोजनहेतुका यथा
 गङ्गायां घोषः प्रतिवसतीत्यत्र मुख्यार्थस्य-
 निवासस्यायोगी सामीप्यात्मक् तत्सम्बन्धे

सति तीरे लक्षणा, शैत्य पावनत्वादि
 प्रयोजनात् कल्प्यते । गङ्गा तटे घोषः प्रति
 वसतीत्यादौ तु तादृश प्रयोजनानवगते न
 लक्षणादरः क्रियते । यत्र तु रुद्धिं प्रयोजनञ्च
 विना लक्षणा क्रियते तत्र गौणी लक्षणा
 यथा, अग्निर्मानवकः, गौर्वाहिक इत्यादौ
 सादृश्ये लक्षणा । लक्षणाबीजन्तु कचि-
 दन्वयानुपपत्तिः, कचित्तात्पर्यानुपपत्ति-
 चेति । यथा मच्चाः क्रोशन्तीत्यादौ अचे-
 तनस्य मच्चस्य क्रोशान्वयानुपपत्त्या मच्च-
 पदे मच्चस्य पुरुषे लक्षणा । एवं कुन्ताः
 प्रविशन्तीत्यत्रान्वय संत्वेऽपि तात्पर्या-
 नुपपत्त्या कुन्तपदे कुन्तधरे लक्षणा इति
 प्राचीनाः । नव्यास्तु सर्वत्र तात्पर्यानुप-
 पत्तिरेव लक्षणाया बीजमिति । साच
 पुनर्लक्षणा द्विविधा । अजहत्स्वार्था,
 जहत्स्वार्था च । काकेभ्यो दधि रक्षता-
 मित्यादावजहत्स्वार्था तेन काकपदं दध्यु-
 पघातकपरं लक्षतावच्छेदक दध्युपघातक-
 त्वेन काककुक्कुरादि सर्वमुपस्थाप्यते

काकपदेन । एवं गङ्गायां घोष इत्यादौ
जहत्स्वार्थान् एव तेन गङ्गापदेन तीरमेवोप-
स्थाप्यते (८४) ॥

अथ वीप्सा विचारः ।

तत्र वीप्सा व्यापकता तदभिधाने द्विर्व-
चनं साधु । तत्र यत्पदस्य द्विरिति स्तद-
र्थतावच्छेदकं निरूपितं समभिव्याहृतं
पदोपस्थाप्य पदार्थव्यापकता बोध्यते ।
यथा गृहे गृहे ऽग्ना इत्यादौ गृहपदं
गृहैकदेशपरं तेन गृहत्वसमानाधिकरणा-
त्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमन्वेषु बोध्यते ।

(८४)—तीरमेवोपस्थाप्यत इति । अथ यदि
गङ्गापदात् तीरमात्रं विषयकं शाब्दबोधं स्वीकारे
समुद्रादि तीरं बोधोत्पत्तौ पावनत्वादि प्रयोजना-
नपेक्षणात् प्रयोजनं हेतुकत्वानुपपत्तिः । यदिच
गङ्गातीरं बोधोत्पत्तिस्तदा स्वार्थग्रहणेन जहत्स्वार्थ-
त्वानुपपत्तिरिति चेन्न, स्वार्थस्य लक्षतावच्छेदकं घट-
कत्वेऽपि लक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन तदग्रहणात्
लक्षणाया जहत्स्वार्थत्वोपपत्तिरिति ।

एवं अश्वयुक् क्षणपक्षे तु श्राद्धं कुर्याद्दिने-
दिने इत्यत्र दिनपदं तिथिपरं तेनाश्वयुक्
क्षणपक्षीय तिथित्वसमानाधिकरणात्-
न्ताभावाप्रतियोगित्वं श्राद्धे भासते । एव-
महरहः सन्ध्यामुपासीत इत्यत्राहः पदं
सन्ध्यावन्दन कालत्रय परं, तथाच तत्तत्
कालोपाधिमन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वं स-
न्ध्यावन्दने भासते ॥

अथ शाब्दबोधान्तरं ।

आत्मनः पुत्रमिच्छतीत्याद्यर्थे “ सुप
आत्मनः क्यच् ” इत्यादिना क्यच्प्रत्ययः ।
तेन मुचीयति इत्यादि सिद्धं । तथाच पुत्र-
पदोत्तर क्यच् प्रत्ययस्य आत्मसम्बन्धि पुत्र
विप्रयिणीच्छार्थः, आख्यातस्याश्रयत्वं,
तदुपरि आश्रयत्वं संसर्गं स्तेनात्मसम्बन्धि
पुत्रविप्रयकेच्छाश्रयत्वाश्रय इति शाब्दधीः ।
भार्यीयति, पयस्यति, राजीयति, इत्या-
दीनां अत्रैवार्थे काम्यच् प्रत्ययोपि साधुः ।
पुत्रकाम्यतीत्यादि प्रयोगः, आत्मसम्बन्धि

पुत्रविषयकेच्छाश्रयत्वाश्रय इतिधीः । पुत्र-
 मिवाचरति भृत्यमित्यर्थे “ उपमानादा-
 चारे ” इत्यादिना क्यच् प्रत्ययः । पुत्रीयति
 भृत्यमितिसिद्धं । आचार आचरण व्यवहार
 इतियावत् । तेन भृत्यविषयक पुत्रतुल्य व्यव-
 हारानुकूल कल्याणश्रय इति शाब्दधीः । एवं
 खर आत्मानं अश्वमिवाचरतीत्यर्थे “ सर्व-
 प्रातिपदिकेभ्यः क्तिञ्चावक्तव्यः ” इत्यादिना
 क्तिप् । तेनाश्वतिखर इति प्रयोगः । अश्व-
 तुल्य व्यवहारानुकूल कल्याणश्रयः खर इति
 शाब्दधीः । प्रभवति भृत्य रिपवान्ति मित्र
 इत्यादि सिद्धं । अधिकरण हृत्याचारेऽपि
 क्यच्प्रत्ययः । प्रासादीयति कुट्यां पर्यङ्गी-
 यति मञ्चके, तेन कुटीरविषयक प्रासादा-
 धिकरणक व्यवहारानुकूल कल्याणश्रय इति
 शाब्दधीः । वृद्धः शिशुमिवाचरति इत्यर्थे
 “ कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च ” इति क्यङ् प्रत्य-
 यः । तेन शिशूयते वृद्धः, शिशुतुल्य व्यवहारा-
 नुकूल कल्याणश्रय इति बोधः । एवं एरण्डी-

ऽपि द्रुमायते, काकोऽपि मरुडायते
इत्यादि सिद्धं ॥

अथ एकादि संख्याशब्द विचारः ।

एकं दशं शतञ्चैव सहस्रमयुतन्तथा ।

लक्षञ्च नियुतञ्चैव कौटिरवुर्दमेवच ॥

वृन्दं खर्वो निखर्वश्च शङ्खपद्मोच सागरः ।

अन्तरं मध्यं परार्द्धञ्च दशवृत्तया यथोत्तर ॥

तत्र एकादष्टादशान्ता सहस्राशब्दाः
सहस्राविशिष्टे एव शक्ताः । केवल सहस्रो-
पस्थिति लक्षणैवेति बोध्यं । उनविंश-
तारद्वेस्तूभयत्रैव । तत्र विशेषः । यत्र
सामानाधिकरण्येनान्वय स्तत्र सहस्रा-
विशिष्टं, यत्र वैयधिकरण्येन तत्र सहस्रा-
यामेव । उनविंशतिर्वाङ्मनाः वाङ्मनानां
उनविंशतिरिति । तथापि विशेषः । एषां
विंशत्यादि शब्दानां एकवचनान्तैव ।
यत्रतु एतदादीनां द्वित्वबहुत्व्यं तात्पर्य-
विषयस्तत्र द्विवचनादिकमपि (८५) प्रयोज्यं ।

(८५)—द्विवचनादिकमपीति । षटावान्वय इत्यत्र

एवं एकादिचतुरान्ता काच्यलिङ्गतया
त्रिषुवर्त्तन्ते । पञ्चादयस्तु सर्वदा अजह-
लिङ्गा । एको ब्राह्मण इतग्रत्र जातिपुर-
स्कारेण ब्राह्मण मात्रोपस्थितावेकपदं
सार्थक । द्वौ ब्राह्मणौ इतग्रत्र द्विपदं द्रुत-
बोधाय सार्थकं । त्रयो ब्राह्मणाः चत्वारो-
ब्राह्मणाः पञ्चषड्वा इतग्रादौतु बहुवचनेन
बहुत्वावच्छिन्न ब्राह्मणोपस्थितौ त्रिचतुरा-
दीनां तदग्रावर्त्तकतया सार्थकत्वमेवेति
निष्कर्षः ॥

घटद्वय कर्मताकानयनमिति बोधः । आङ्पूर्वं
नीधातुना समीपदेश संयोगानुकूल क्रियानुकूल
व्यापारो बाध्यते । तत्र धात्वर्थतावच्छेदकीभूत
क्रियायाम् आधेयतया घटद्वयस्यान्वयः । तच्च घट-
पर्याप्त द्वित्वावच्छिन्नस्य परम्परया निरूपकत्वस्य
धात्वर्थीभूत क्रियायामन्वयः । नतु फलीभूत क्रिया
याम् । अन्यथा फलीभूत क्रियायाः विभिन्नत्वेन
द्वित्वावच्छिन्नस्य तत्र बाधितत्वात्तादृश वाक्यस्या-
प्रामाण्यापत्तेः । एकवचनस्थलेतु एकत्वस्य पर्याप्ति-

आलोक्य विविधग्रन्थं विचार्य्यच पुनः पुनः ।

कृतं जयकृष्णं शब्दार्थसारमञ्जरी ॥

इति श्री जयकृष्ण तर्कालङ्कार भट्टाचार्य्य विरचिता
शब्दार्थ सारमञ्जरी समाप्ता ॥

सम्बन्धे मानाभावेन तदसम्भवात्, “पशुना रुद्रं
यजेत” इत्यत्र पशुनिष्ठैकत्वस्य स्वाश्रय पशुकरणकत्व
स्नानाश्रय पशुकरणकत्व एतदुभय सम्बन्धेन एक-
त्वस्य यागीऽन्वय इत्यास्तांविस्तरः ॥

इति श्री वैकुण्ठनाथ न्यायरत्न भट्टाचार्य्य विरचित
शब्दार्थसारमञ्जरी विवरणं समाप्तं ॥

पृ० ।	पं०	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
८ ।	१२	नष्टत्यादी	नष्ट इत्यादी
११ ।	१४	यस्मिन्	यस्मिन्
१२ ।	१८	कर्माख्यात	कर्त्ताख्यात
२६ ।	११	भाषते	भामते
३३ ।	६	ध्वंस	ध्वंस
७४ ।	७	मद्वैतेतु	सद्वैतेतु
७६ ।	१४	वियेष्यत्व	विशेष्यत्व

श्रीगणेशायनमः ।

अथ तत्त्वदर्पणं ।

—...०*ॐ*ॐ*०...—

श्री विश्वेशं नमस्कृत्य दुष्टिहराजञ्च तत्सुतं ।

श्रीमद्वैकुण्ठनाथेन क्रियते तत्त्वदर्पणं ॥

असुष्य संसारतरोरबोध

मूलस्य नामूल विमूलनाय ।

विश्वेश्वराराधनबीजं जातात्

तत्त्वप्रबोधादपरो ऽभ्युपायः ॥

तथाहि “आत्मावाऽरे श्रौतव्यो मन्तव्य इति ”

श्रुत्यां स्वात्मश्रवणप्राप्तायां माण्डुक्योपनिषद् ।

“ओं इत्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं
भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोङ्कारएव ॥”

अत्रायमभिसन्धिः । वाच्यं वाचकयोरभेदात् ।

कार्यसंज्ञायाः कारणसत्त्वं नियमात् । कार्येण

कारणानुमेयत्वाच्च । तत्र सत्ता त्रिविधा । पारमार्थिक व्यवहारिक प्रतिभासिक भेदात् । पारमार्थिक सत्तापूर्विका व्यवहारिक सत्ता तत्पूर्विका प्रतिभासिक सत्ता । एतच्च रज्जुसर्पभय व्यवहारपूर्वकं रज्जुसर्परूप प्रतिभासिक सत्त्वं । यथात्र रज्ज्वावृताज्ञानतः रज्जुसर्पमुद्भवति । रज्जुज्ञानेन तदज्ञान निवृत्तौ कारणबाधानामरूप कार्यबाधः । एतेनाधिष्ठातृज्ञानेन तदज्ञान निवृत्तिरूपपन्ना । तथा रज्ज्वधिष्ठान ज्ञानेन तदज्ञाननिवृत्तौ रज्जुनिवृत्तिः । साच सदसतीरसामानाधिकरण्य नियमात् । रज्जुसत्तायाः पारमार्थिकत्व निवृत्तिः नतु दृढज्ञाननयोग्यता निवृत्तिः । तेन कार्यसत्तयाऽनुमेय पारमार्थिक सत्ताश्रयत्वेन धर्मीग्राहक प्रमाणेन लाघवाद्द्वैतसिद्धिः । साच प्रकृतेः पुरुषमन्तरानुपपद्यमानं स्वकीय भोगापवर्गार्थं पुरुषसिद्धौ स्वकार्यदेहेन्द्रियादीनां विचित्राणां नानात्वेन भोगवैचित्र्यं सिद्धं । पुरुषस्य प्रकृतेश्च एकत्वेन भोक्तृस्य एकरूपता सिद्धौ तस्य नानात्वं निर्युक्तिकमेव ।

तथाच श्रुत्या ऽभेदेन वाच्यवाचकयोर्ज्ञानानन्तरं
तत्राप्रामाण्यादिकमनुमानेन निरस्य निश्चितार्थं
निदिध्यासनेन रजस्तमसोरभिभवेन सत्वस्वभाव
प्रादुर्भावात् स्वप्रकाशस्य तत्त्वमसीतप्रादिवाक्यार्थ-
स्याखण्डस्याव्यपदेश्यस्य विश्वरूपस्य पुरुषस्य स्वरू-
पेणावस्थानमिति सर्वप्रपञ्चोपशम इति संचक्षेपः ॥

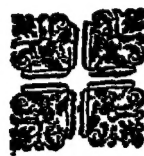
इति श्री बैकुण्ठनाथ न्यायरत्न भट्टाचार्य विरचित
तत्त्वदर्पणं समाप्तं ।

श्रीः । श्रीः । श्रीः ।

धरामरैर्धीरवरैर्विलोक्येमां लिपिं मम ।
दूषणं भूषणं वाच सम्यक्लेख्यं विचारतः ॥

शुभमस्तु ।

—००*००*००*—

विज्ञापन ।

मूल्य डा०२०/-

सारमञ्जरी । (विवरण सहित) ॥ ... ॥

सङ्केतनिधिः । (इसमें जातक प्रकरण
जन्मकुण्डलीफल सबप्रकारके प्रशङ्गा-
नफल प्रश्रुति लिखे हैं । यह ज्योतिष
का बहुत उत्तम ग्रन्थ है !) ॥ ... ॥

भाषा काव्य ।

१ रसकौमुदी । (अर्थात् विहारी
सत्सैया के उत्तमोत्तम दोहोंपर
सवैया कवित्त) ॥ ... ॥

२ ईशुक अजायब । (चौबीला
छन्दमें । इसमें ईशुक एकीकी का
वर्णन है) ॥ ... ॥

३ शतरञ्ज विलास । (इसमें
अज्ञान शतरञ्ज और विवेक शत-
रञ्ज का खेल है) ॥ ... ॥

४ ऋतु रङ्ग । (पद ऋतु विभाग
और पद्यप्रभाकर । एक जिल्द में) ॥ ... ॥

श्री जगन्नाथ प्रसाद खन्ना

ब्रह्मनाल—बनारस ।

